

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ
АМОРАЛЬНИХ ВЧИНКІВ ПІДЛІТКІВ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «магістр»

Івана ЗАЯЦЬ

2 курсу, денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОНП «Психологія»

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

доктор психологічних наук, доцент

Євген Карпенко

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

04.11.2023 р., протокол № 6

завідувач кафедри теоретичної психології,

доктор психологічних наук, професор

Зоряна КОВАЛЬЧУК

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Заяць Іван Іванович. Психолого-педагогічні умови попередження аморальних вчинків підлітків.

Кваліфікаційна робота присвячена проблемі попередження аморальних вчинків підлітків. Здійснено аналіз наукових досліджень проблеми аморального вчинку особистості. Розглянуто аморальні вчинки як особливість девіантної поведінки підлітків. Проаналізовано критерії та детермінанти девіантної поведінки підлітків. Емпірично досліджено особливості схильності підлітків до девіантної поведінки. У результаті емпіричного дослідження виявлено підлітків з ситуативним, стійким та критичним рівнями девіантності. Визначено психолого-педагогічні умови попередження девіантності підлітків. Проаналізовано сучасні психолого-педагогічні технології профілактики аморальних вчинків підлітків.

***Ключові слова:** психолого-педагогічні умови, аморальні вчинки, девіантна поведінка, підлітки, профілактика.*

ANNOTATION

Zayats Ivan Ivanovych. Psychological and pedagogical conditions for prevention of immoral acts of teenagers.

The qualification work is devoted to the problem of prevention of immoral acts of teenagers. An analysis of scientific research on the problem of the immoral act of an individual has been carried out. Immoral acts are considered as a feature of deviant behavior of teenagers. The criteria and determinants of adolescent deviant behavior were analyzed. Empirically investigated the peculiarities of teenagers' tendency to deviant behavior. As a result of the empirical study, teenagers with situational, stable and critical levels of deviance were identified. The psychological and pedagogical conditions for prevention of adolescent deviance are defined. Modern psychological and pedagogical technologies for the prevention of immoral acts of teenagers are analyzed.

***Key words:** psychological and pedagogical conditions, immoral acts, deviant behavior, teenagers, prevention.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. Аморальні вчинки підлітків як психолого-педагогічна проблема	
1.1. Аналіз наукових підходів до вивчення поняття «аморальний вчинок».....	8
1.2. Аморальні вчинки як особливість девіантної поведінки.....	13
1.3. Детермінанти формування девіантної поведінки підлітків.....	21
Висновки до першого розділу.....	25
Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей схильності підлітків до девіантної поведінки	
2.1. Програма та методи дослідження.....	27
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	29
Висновки до другого розділу.....	44
Розділ 3. Психолого-педагогічні умови профілактики девіантної поведінки підлітків	
3.1. Сучасні технології активізації розвитку моральної самосвідомості підлітків.....	47
3.2. Оптимізація соціально-виховного середовища в контексті попередження аморальних вчинків підлітків.....	55
Висновки до третього розділу.....	58
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

В умовах воєнного стану в Україні особливого значення набуває проблема особистого ставлення молоді до різноманітних суспільних норм і цінностей. Формування відповідальності особистості перед суспільством було та залишається однією із центральних проблем освіти. У цьому контексті зростає значення психолого-педагогічних досліджень умов оптимізації виховання молоді, зокрема підлітків.

Саме у підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток і формування самосвідомості особистості, формуються світогляд, самооцінка, Я-концепція, певні моральні цінності, ідеали та переконання. Підлітковий вік є найбільш сенситивним для морального розвитку. Моральне зростання особистості в підлітковому віці істотно впливає на всі сфери її життя. Більшість положень різних теорій і концепцій на цю тему свідчать про те, що моральний розвиток підлітка є складним і досить суперечливим процесом, який вимагає пильної уваги з боку педагогів і психологів.

Якісні зміни в самосвідомості підростаючої особистості призводять до посилення її регулятивної функції. Проте, як відомо, регуляція поведінки підлітків не завжди здійснюється відповідно до соціально значущих норм та правил, унаслідок чого виникає таке явище, як аморальна поведінка.

Проблемою девіацій у поведінці підлітків та їх профілактики займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: психологи, педагоги, лікарі, юристи. Однією із основних причин криміналізації підлітків є недостатнє або неправильне виховання їх у сім'ї та в освітніх закладах загалом. Саме унаслідок неправильного виховання відбувається деформація мотиваційно-сміслової сфери підлітка, формуються негативні тенденції в розвитку його особистості, що спричиняють явища наркоманії, алкоголізму, проституції та інших антигромадських дій. Із цієї ж причини стійка кримінальна орієнтація серед підлітків-правопорушників фіксується набагато частіше, ніж серед дорослих.

Психолого-педагогічні аспекти проблеми морального розвитку особистості досліджували І. Бех, І. Булах, М. Боришевський, М. Красовицький та інші. Філософський аспект проблеми аморального вчинку розкривається у працях А. Скрипника, Т. Титаренко та ін. Дослідженню вчинку та його моральній оцінці, як важливій умові формування моральної особистості, присвячені праці Г. Гумницького, Т. Драгунової, О. Кириченко, В. Роменця, В. Татенка. Розуміння механізму запобігання аморальним вчинкам висвітлено в наукових дослідженнях В. Демиденка, І. Зверєвої, А. Самойлова, М. Фіцули. Девіантні прояви в поведінці неповнолітніх та основи їх профілактики досліджували такі науковці як О. Бондарчук, І. Козубовська, Н. Максимова, В. Оржеховська та ін.

Зусилля вчених спрямовані на пошук причин девіацій, агресивних проявів у поведінці неповнолітніх, розробку методики діагностики поведінкових девіацій, пошук шляхів попередження та ефективної профілактики поведінкових девіацій, визначення ролі школи, сім'ї та спеціальних установ у профілактичній роботі з неповнолітніми.

Наш вибір підліткового віку обумовлений тим, що саме в цьому віці зростає можливість аморальних вчинків і форм агресивної поведінки. Крім того, шкільна практика підтверджує, що агресія є поширеним явищем серед підлітків і не обмежується деліквентами. Психолого-педагогічні дослідження, присвячені проблемам аморальної поведінки, в основному розглядають поведінку підлітка, коли його вчинки стають злочинними, і поведінка потребує суттєвої корекції. Водночас недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані з мотивацією аморальної поведінки підлітка на її початковому етапі та психолого-педагогічними умовами профілактики аморальних вчинків. Тому саме соціальне значення порушеної нами проблеми, її недостатня вивченість у підлітковому віці визначили вибір теми дослідження: «Психолого-педагогічні умови попередження аморальних вчинків підлітків».

Об'єктом дослідження є схильність підлітків до аморальних вчинків як особливість девіантної поведінки.

Предмет дослідження -- психолого-педагогічні умови попередження

аморальних вчинків підлітків.

Мета дослідження полягає в теоретико-емпіричному дослідженні схильностей підлітків до аморальних вчинків як особливостей девіантної поведінки та визначенні психолого-педагогічних умов попередження аморальних вчинків підлітків.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз наукових досліджень проблеми аморального вчинку особистості.
2. Розглянути аморальні вчинки як особливість девіантної поведінки підлітків.
3. Проаналізувати критерії та детермінанти девіантної поведінки підлітків.
4. Емпірично дослідити особливості схильності підлітків до девіантної поведінки.
5. Визначити психолого-педагогічні умови попередження девіантності підлітків.
6. Проаналізувати сучасні психолого-педагогічні технології профілактики аморальних вчинків підлітків.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Психолого-педагогічні дослідження проблеми морального розвитку особистості (І. Бех, І. Булах, М. Боришевський, В.Демиденко, М. Красовицький та ін.). Філософські дослідження проблеми аморального вчинку (А.Скрипника, Т.Титаренко та ін.). Теоретичні підходи до проблеми девіантної поведінки особистості та її профілактики (Т.Гарасимів, Н. Максимова, В. Оржеховська, М. Фіцула та ін.).

Методи дослідження. Аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення матеріалів наукових досліджень проблеми аморальних вчинків особистості, спостереження, бесіди, тестування, метод експертного оцінювання.

Емпірична база дослідження. В емпіричному дослідженні прийняли участь 140 учнів (віком 12-14 років) і 10 вчителів Пустомитівського ліцею № 2 імені Василя Кучабського.

Теоретична та практична значущість дослідження. Теоретичні висновки та результати емпіричного дослідження можуть бути використані у процесі фахової підготовки майбутніх психологів, у подальших наукових розвідках та під час організації профілактичної роботи практичних психологів, соціальних педагогів із метою попередження аморальних вчинків підлітків.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Основний зміст дослідження на 64 сторінках.

Розділ 1

Аморальні вчинки підлітків як психолого-педагогічна проблема

1.1. Аналіз наукових підходів до вивчення поняття «аморальний вчинок»

Мораль – це складна сфера духовного життя особистості й суспільства у цілому, одна із форм суспільної свідомості й форм нормативного регулювання, що функціонує в межах дихотомії «добро-зло». Моральні принципи, норми, ідеали відносяться до внутрішнього світу особистості, її переконань, світогляду, ціннісних орієнтацій, віри і втілюються як суттєві компоненти самої її сутності, самосвідомості та Я-концепції. Безперечно, що моральна регуляція функціонує передусім як справді особистісна самоорганізація та саморегуляція. У реальному житті моральна форма нормативного регулювання нерозривно переплітається з усіма іншими його формами, так що феноменальні прояви кожної із них можна диференціювати лише розумово [3].

Усвідомлення логіки морального розвитку особистості ґрунтується насамперед на розумінні моральної сфери особистості як складної конструкції людської психіки та поведінки, в основі якої лежить унікальне утворення, що отримало назву моральної свідомості [4]. Психологічний зміст структури моральної свідомості характеризує ступінь особистісного розвитку особистості.

Загалом моральний розвиток особистості трактується як процес засвоєння сформованих у суспільстві стандартів поведінки, в результаті чого вони стають регуляторами поведінки особистості [5, с. 80–89]. Відповідно до вищевикладеного особистість намагається діяти відповідно до приписів моральних вимог, дотримуватись моральних норм як основи здійснення людських стосунків.

У різних життєвих умовах особистість повинна відповідно до власного досвіду вирішувати моральні проблеми, підкоряючись засвоєним моральним критеріям (у контексті моральних установок, моральної свідомості та моральної самосвідомості). Моральна зрілість особистості визначає зміст саморегуляції поведінки.

Відображення дитиною соціального життя відбувається як безпосередньо у практичній діяльності та спілкуванні, так і опосередковано, через засвоєння суспільних ідеалів та ідей, принципів і норм у процесі виховання та виховання. Про моральність особистості можна говорити лише тоді, коли моральна поведінка реалізується за рахунок внутрішньої мотивації (потреби), коли думки та переконання людини виконують функцію самоконтролю. Вироблення таких відповідних поглядів, переконань і звичок поведінки становить суть морального розвитку [8, с. 81].

Основним критерієм моральності особистості є її реальні дії. Йдеться про відстоювання державних і національних інтересів, турботу про примноження суспільного блага, відстоювання справедливих стосунків між суб'єктами діяльності, чуйність і тактовність у ставленні до інших, які, перш за все, формуються на основі доброзичливих, моральних почуттів. свідомість і гуманістичну думку [29, с. 13].

Таким чином, у процесі морального розвитку особистості відбувається поступове формування її моральної автономності. Досягнення цієї автономії означає розвиток моральної свідомості, мотивації моральної поведінки, наявність правильно сформованого сумління, розуміння та вільний вибір моральних принципів, які не суперечать благу інших людей. Це також формує моральні цінності, здатність оцінювати вчинок або відчувати провину. Водночас психологічні дослідження морального розвитку особистості свідчать про важливість цього питання для формування особистості.

У той же час визнається, що однією з найважливіших характеристик життя людини є те, що вона постійно розвивається, прагне зрозуміти себе і свою поведінку через узгодження не тільки зі своїм інтелектуальним і соціальним розвитком, а й моральним.

Хоча розвиток — явище динамічне, це своєрідне зусилля, боротьба людини з собою на шляху до більшої зрілості. Це зусилля прикладається протягом усього життя, коли потрібно приймати рішення, вирішувати багато різних питань і проблем, які також мають моральний характер.

У вітчизняній психології існує два напрями дослідження проблеми морального становлення підростаючої особистості. Представники першого напрямку розглядають цей процес як результат інтеріоризації ззовні детермінованих форм мислення і поведінки та перетворення їх у внутрішні психічні процеси [12; 17; 33]. Учені другого -- трактують моральне становлення особистості як послідовне перетворення одних якісно-своєрідних форм морального розвитку в інші, більш досконаліші [6; 10; 38].

Соціальне середовище є не тільки умовою психічного розвитку дитини, а й його джерелом. Отже, той же психічний розвиток відбувається в процесі засвоєння певних зразків. Моральний розвиток не є винятком. Воно пов'язане із постійним засвоєнням зразків, визначених у моральних нормах, принципах, ідеалах, у відповідній поведінці тих чи інших людей, персонажів літературних творів тощо.

Моральний розвиток є складним інтегральним процесом, результатом інтеріоризації соціальних норм діяльності та стосунків. Структура цього процесу складається з кількох відносно самостійних ліній: розвитку моральної свідомості, моральної поведінки, моральних переживань і моральних відносин. Варто зазначити, що основний акцент робиться не на когнітивних аспектах, а на важливих аспектах моральної поведінки [9].

Моральний розвиток особистості – надзвичайно складний і багатогранний процес. Важливим аспектом морального розвитку є розвиток мотиваційної сфери людини, формування життєвих цінностей, ставлення до інших людей, а також формування її світогляду. Проте реалізація потреб і мотивацій зростаючої особистості може бути такою, що їх задоволення носить гедонічний або прагматичний характер, порівняно з реалізацією інтересів інших людей, що може призвести до аморальних вчинків [22].

Формування особистісних форм регуляції є важливим психологічним механізмом, що забезпечує дотримання норм, а точніше, реальну поведінку індивіда відповідно до вимог моралі. Засвоєння моральних принципів, норм і цінностей суспільства є важливою стороною морального становлення підростаючої особистості. Відповідно до отриманих і прийнятих імперативів, людина прагне

розвинути в собі певні моральні якості: справедливість, доброту, чесність тощо [12].

Структуру моральної сфери особистості психологи складає система мотивацій, які спонукають її дотримуватись моральних імперативів у поведінці й діяльності. Обов'язок та мотив спонтанно творити добро (людяність, моральна любов) є, безперечно, найважливішим моральним мотивом. Раціональна сторона найбільше виражена в обов'язку, хоча переживається і як моральне почуття, і як вияв вольового рішення. Та навпаки, моральний мотив — це добровільне емоційне ставлення індивіда до дотримання моральних норм [18].

Усвідомлення потреби у моральній поведінці, переживання почуття обов'язку й гуманності означає наявність у особистості потреби у здійсненні моральних вчинків. Дотримання моральних норм здійснюється у складній боротьбі мотивацій, особистість свідомо та несвідомо оцінює всі «за» і «проти» при виборі позиції, вчинку, установки, ідеалу [24].

Моральні принципи стають справжніми спонукальними силами лише тоді, коли за ними живе людина. Відомий вчений І. Бех головною рушійною силою морального розвитку називає протиріччя між прагненням підростаючої особистості посісти високий соціальний статус і відсутністю у неї відповідних оперативних, технічних і особистісних засобів. Проте прагнення дитини до високого суспільного становища в житті — явище соціально зумовлене. Для того, щоб це прагнення стало справжньою рушійною силою морального розвитку, необхідно, щоб в особистості сформувалася система суспільно значущих мотивацій у різних сферах життєдіяльності, а внутрішнім мотиваціям відводилася провідна роль [1].

Аморальність - це крайня форма розбещеності особистості, яка виражається у свідомому нехтуванні моральними нормами і цінностями, що склалися в конкретному суспільстві. Аморальність проявляється як антигуманність (жорстоке, вороже чи егоїстичне ставлення до людей та тварин) та як безсоромність (нехтування громадами, думками і правилами пристойності). Аморальним людям переважно властивий цинізм. Аморальна особистість формується, як правило, в

атмосфері невинуваченої суворості, байдужості, постійної відсутності позитивних емоцій, потурання примхам [38].

Аморальність, як правило, виникає в умовах необмеженої й неконтрольованої влади одних людей над іншими, де надмірний прояв прав поєднується із анархією (у закритих навчальних закладах, авторитарних сім'ях тощо) [38].

Аналіз наукових підходів до вивчення аморального вчинку дав змогу з'ясувати його сутність та ознаки.

Аморальний вчинок — це акт поведінки, що характеризується негативним ставленням особистості до суспільних та насамперед загальнолюдських моральних норм, порушення яких тягне за собою не покарання за законом, а лише суспільний осуд. Може мати як епізодичні, так і постійні прояви, що дозволяє говорити про певну лінію поведінки [31].

Аморальний вчинок, як правило, не відрізняється від певної моральної дії якимись особливими психічними чи фізіологічними механізмами. Його особливість полягає у змісті цих механізмів, що характеризуються мотиваціями, ціннісними орієнтаціями, цілями й спрямованістю особистості [31].

Ціллю аморального вчинку може бути:

- а) безпосереднє задоволення певної потреби;
- б) здійснення більш віддалених життєвих проєктів, спрямованих виключно на реалізацію конкретної потреби;
- в) розв'язувати особистісні конфлікти та усувати перешкоди на шляху задоволення наявних чи потенційних потреб [31].

Результати психологічних досліджень стверджують, неможливість детального виявлення фундаментальних чинників, що обумовлюють динаміку поведінки, а тому й неможливо керувати цією поведінкою без поглибленого розкриття механізмів регуляції й саморегуляції поведінки [40]. Деякі вчені відносять регулятивну функцію поведінки до самосвідомості, рефлексії і надають особливого значення совісті яка є специфічною формою моральної відповідальності [11; 14; 42].

Теоретичний аналіз змісту й ознак аморального вчинку дозволяє нам припустити, що аморальний вчинок зумовлений як зовнішніми умовами, несприятливими для розвитку особистості, так й внутрішніми мотиваціями, переживаннями, емоціями та спрямованістю. Майже у всіх випадках аморальної поведінки особистості її причиною є протиріччя між бажаннями та потребами й реальною, певною ситуацією, у якій їй доводиться приймати рішення. Виходом із цього є аморальний вчинок, який зазвичай призводить до девіантної поведінки особистості.

1.2. Аморальні вчинки як особливість девіантної поведінки підлітків

Проблема аморальних вчинків підростаючої особистості, відхилень в поведінці та їх корекції завжди була актуальною в педагогіці, психології та кримінології, але останнім часом набула значного поширення.

На всьому історичному шляху розвитку цивілізації можна простежити розуміння надважливості проблеми аморальних вчинків, подолання негативних відхилень в поведінці підростаючого покоління. До різноманітних аспектів цієї проблематики зверталися ще античні мислителі: Платон, Аристотель, Демокріт. Психолого-педагогічною основою зазначеної проблеми є теоретичні та практичні напрацювання вчених: І. Беха, О. Бондарчук [7;8], Ю. Клейберг [10], Є. Змановської [15], І. Кошової [18], О. Кресан [18] та інші вчені.

Вперше термін «девіантна поведінка» з'явився у «Короткому психологічному словнику» в 1985 році, де це поняття визначалось: «девіантна поведінка, система індивідуальних дій або вчинків, які суперечать правовим чи етичним нормам, прийнятим у суспільстві» [19, с.67].

Для характеристики девіантної поведінки почали використовувати спеціальний термін «девіантність». Зокрема, Ю. Клейберг визначав девіантну поведінку, як поведінку індивіда чи групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, унаслідок чого такі норми порушуються [17, с. 40].

Дослідники визначають також девіантну поведінку як поведінку, яка не відповідає правовим, морально-етичним й іншим нормативним вимогам конкретного суспільства, в якому живе і діє людина. Результатом такої поведінки індивіда є, як правило, заподіяння моральної або фізичної шкоди собі, іншим або навколишньому середовищу [21, с. 10].

Тому всі вказані нами визначення девіантної поведінки передбачають, як бачимо загалом, поведінку, яка суперечить нормативним вимогам суспільства і моралі.

Аналіз психолого-педагогічних розвідок засвідчив, що норми є загальноприйнятими й очікуваними правилами поведінки, які характеризують поведінку більшості людей у суспільстві. Однак, поняття норми є досить варіативним. Те, що вчора вважалося ненормальним та викликало в оточуючих осуд, сьогодні може стати й нормою, а завтра може піти ще далі. З цієї причини норми, як правило, завжди були причиною конфліктів між поколіннями. Основою практичної оцінки стандарту є його придатність, пристосованість до нормальних умов існування [27].

Тобто норма є те, що визначає життя більшості у існуючих реаліях, та коли реалії змінюються, норми відповідно також переглядаються. Зміна реалій та перегляд норм призводять до того, що в усіх сферах життя, особливо в моральній сфері, на зміну старим нормам приходять нові, більш відповідні новим умовам існування [27]. Норма не може бути суб'єктивною, позаяк це не думка кожної людини, а саме спосіб життя, діяльності й людських стосунків, який схвалюється і підтримується більшістю людей.

Вчені виділяють різні рівні вимог до встановлення норм поведінки: політичний, адміністративний, методологічний, педагогічний, соціальний. Тому на методологічному рівні норми впливають із загальнолюдських освітніх цінностей, ідеалів та цілей. На політичному рівні освітні потреби відображаються в програмних документах щодо перспективного розвитку суспільства, його економіки та соціальної сфери. Загалом висуваються вимоги

до освіти, освіченості та рівня розвитку людей, здатних підтримувати та реалізовувати наміри політичної еліти.

Адміністративні правила конкретизують наміри політиків, втілюючи їх у суспільний порядок: державні документи, закони та правила. На педагогічному рівні відбувається трансформація загальних положень у практичну реалізацію завдання [36, с. 6].

Досягнення стандарту є основною практичною метою будь-якої освіти. Тому освіта досягає своєї мети тоді, коли учень відповідає зразку, прийнятому еталону, стає носієм загальноприйнятого стандарту життя, діяльності та поведінки. Залежно від способів взаємодії з дійсністю та порушення деяких норм суспільства прояви девіантної поведінки поділяють на 5 типів [27, с. 91]:

1. Делінквентний тип девіантної поведінки: сукупність протиправних дій і злочинів, що не відповідають офіційно зареєстрованим соціально-правовим нормам. За цей вид девіантної поведінки настає кримінальна відповідальність, тобто вона є сукупністю протиправних дій або злочинів, що не відповідають офіційно оформленим правовим нормам.

2. Адиктивний тип девіантної поведінки - поведінка, зумовлена пристрастю до різноманітних залежностей (наркоманія, алкоголізм).

3. Патохарактерний тип девіантної поведінки: поведінка, зумовлена патологічними змінами характеру, сформованими у процесі виховання.

4. Психопатологічний тип девіантної поведінки, в основі якого психопатологічні симптоми і синдром, є проявами деяких психічних розладів і захворювань.

5. Надціннісна поведінка — виявлення таланту, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, що виходить за межі звичайного, нормального сприйняття [27].

Виділяють такі клінічні форми девіантної поведінки:

- 1) агресивна та самоушкоджувальна (суїцидальна) поведінка;
- 2) зловживання речовинами, що викликають стан зміненої психічної діяльності (алкоголізм, наркоманія тощо);

- 3) розлади харчування (переїдання, голод);
- 4) аномалії статевої поведінки (девіації, збочення);
- 5) завищені психологічні пристрасті («трудозалежність», спортивний, музичний та інші фанатизму, азартні ігри та ін.);
- 6) переоцінені психопатологічні «нав'язливі ідеї» (змагання, kleptomania, дромоманія тощо);
- 7) характерологічні та патохарактерологічні реакції (розкріпачення, групування, протиставлення тощо);
- 8) комунікативні девіації (гіпертрофічна комунікативність, конформізм, нарцистична поведінка тощо);
- 9) аморальна поведінка;
- 10) неестетична поведінка [11, с. 6].

Відповідно до вітчизняної наукової традиції [7; 22; 38; 41] критерії девіантної поведінки можна визначати у контексті соціально-історичної ситуації та індивідуального досвіду людини із урахуванням основних тенденцій вивчення девіантності як соціально-психологічної системи (стосунки, переживання, особистісні смисли, мотивації, цінності, дії).

Характеризуючи «групу ризику», тобто підлітків, схильних до девіантної поведінки, дослідники виділяють індивідуально-типологічні особливості особистості, які зумовлюють її:

- 1) низька стійкість до психічних перевантажень, стресів, слабка адаптація до нових ситуацій, конфліктів;
- 2) вираженість тривоги, депресії, невпевненості, низької самооцінки;
- 3) імпульсивність;
- 4) психічна незрілість – інфантилізм, схильність до імітації поведінки, особливо її негативних проявів [13].

Рушійною силою життя людини є потреби, задоволення яких викликає позитивні емоції. Вже у підлітковому віці особистість добре усвідомлює зв'язок між власними діями, задоволенням потреб та позитивними емоціями. Усвідомлюючи себе суб'єктом власної діяльності, підліток вчиться керувати

обставинами, позаяк знає, що його дії багато в чому залежать від наявності чи відсутності позитивних емоцій (задоволення, радості, винагороди, похвали). Зовсім інша поведінка характерна для девіантних підлітків. Вони не усвідомлюють загалом себе як суб'єкти власної діяльності, тому вважають, що не можуть керувати обставинами у житті, отримувати позитивні емоції завдяки виконанню соціально значущих дій [19].

Проте потреба у позитивних емоціях не втрачається, підліток намагається відчувати стан радості, задоволення, але не бачить способу його досягнення. Справа у тому, що для усвідомлення складних, глибоких і реальних мотивів своєї поведінки людина повинна володіти високим рівнем розвитку особистості, деякими навичками самоаналізу і бажанням розібратися у собі [19].

Все це є не характерним для підлітків «групи ризику». Дуже часто, навіть якщо вони щиро хочуть пояснити причини того чи іншого вчинку, проступку, вони не можуть цього зробити, тому що самі цього не усвідомлюють.

Крім того, саме неможливість зрозуміти підлітком справжні причини поведінки, яка відхиляється від моральних норм, є основною перешкодою у процесі попередження девіантності підлітків [38].

Результати дослідження свідчать про низький рівень усвідомлення якостей власної особистості девіантними підлітками, відсутність здатності до самоаналізу, вміння описувати себе [7].

Особистісний підхід до проблематики девіантної поведінки [17; 22; 34] уможливив виділення наступних характеристик мотиваційної сфери підлітків, які схильні до поведінкових девіацій.

1. Спрямованість мотиваційної сфери девіантних підлітків значно відрізняється від «норми». Звичайних підлітків спонукає до дії потреба досягнення успіху (подяка, винагорода, похвала тощо). У підлітків, поведінка яких має ознаки девіації, ця потреба гальмується (або не розвивається зовсім), до дій спонукає інша потреба: уникнення покарань, осуду, негативних емоцій.

2. Потреба в нових враженнях, однаково характерна для всіх підлітків, однак, проявляється по-різному: у підлітків «нормальної» групи її прояв

переважно пов'язаний з інтелектуальною діяльністю; у девіантних підлітків -- із соціальними відхиленнями.

3. Звичайні підлітки сприймають свою діяльність як джерело позитивних емоцій. Девіантні підлітки очікують від своєї діяльності негативних емоцій.

4. Підлітки групи «норма» вважають за необхідне прогнозувати результати своєї діяльності, аналізувати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність. Схильні до девіантної поведінки підлітки не тільки не передбачають результатів своїх дій, але навіть не відчують себе суб'єктом діяльності.

5. Незважаючи на те, що девіантні підлітки невпевнені у своїх інтелектуальних здібностях, у них спостерігається підвищений рівень домагання, що відображається в їх міркуваннях, у виборі завдань за рівнем складності. Яскравим доказом нелогічності та непослідовності вибору цими підлітками лінії поведінки в складній ситуації є одночасне поєднання трьох наступних тенденцій: завищеного рівня домагання, заниженої самооцінки та невпевненості [17; 34].

Принципово важливими є висновки вчених щодо особливостей мотиваційної сфери девіантних підлітків. Якщо підліток має підвищений рівень домагання, але не усвідомлює своєї неспроможності отримати бажане, то, завдяки несвідомому «активуванню» механізму психологічного захисту, він може зберегти самоповагу та довіру до себе [34].

Якщо механізми психологічного захисту недієві (зламані або несформовані), підліток усвідомлює свою безпорадність. Виникає ситуація, що викликає психічну напругу, важкі переживання, що часто знімаються через прояви різних форм агресивної поведінки. Природно, що така форма реакції на фрустраційну ситуацію формується поступово [34].

По-перше, засвоюються звичні та соціально прийнятні форми самозахисної реакції на стрес. Це пасивні форми управління стресом, що проявляються в ухиленні від вирішення проблем, у спробах поліпшити самопочуття, не намагаючись вирішити складні ситуації: багато спати, добре

харчуватися, веселитися. Згодом додається вживання алкоголю, тютюну, словесні та фізичні напади.

Аналізуючи критерії девіантної поведінки, варто розглянути трактування спрямованості особистості при відхиленнях у поведінці.

Дослідники розглядають спрямованість особистості девіантів як систему спонукань, які визначають вибірковість стосунків та діяльності людини [9, с.52-53].

Однак, характеризуючи особистість зі стійкими відхиленнями у поведінці, недостатньо на нашу думку вказати, що вона є системою активних та вибіркових спонукань особистості. У зазначеній системі завжди можна виділити, перш за все, комплекс негативних мотивів, які можуть домінувати в мотиваційній сфері індивіда і які дають підстави дуже чітко позначити його як носія насильницьких, корисливих чи хуліганських нахилів. Крім того, спрямованість осіб із поведінковими відхиленнями може визначатися нерівномірно вираженою асоціальною мотивацією: особа здатна поряд із порушенням громадського порядку вчиняти корисливі, негуманні та інші протиправні дії. Тому необхідно враховувати особливості мотивації підлітків із відхиленнями в поведінці.

Характеризуючи спрямованість особистості, схильної до девіантних проявів, ми розглядаємо її як психологічно складне цілісне утворення, яке об'єднує різні почуття, інтереси, прагнення та потреби за силою психорегуляції та емоційно-вольовою захищеністю.

Показниками цього типу спрямованості є, насамперед, неузгодженість зв'язків сфери мотиваційних потреб особистості, що порушує їх взаємозв'язок, взаємозалежність, стимулює механістичний характер їх взаємодії, що, зрештою, виступає як суттєвий перешкодою для перетворення цієї сфери на цілісну систему, підструктури якої в процесі належного розвитку доповнюють і підсилюють одна одну.

По-друге, цей тип спрямованості відображає творчі та деструктивні тенденції, поєднуючи, наприклад, інтерес до занять спортом із пристрастю до вживання алкогольних напоїв тощо.

Власне, такі тенденції у стані психічного порівняння сприяють формуванню у підлітків специфічного стилю поведінки, що характеризується поєднанням позитивних й негативних вчинків із точки зору відповідної соціальної практики особистості.

По-третє, наявність кількох протилежних за ціннісним змістом орієнтаційних компонентів стимулює дисгармонійність у структурі особистості, формує амбівалентність у її стосунках і діях. У поєднанні із слабкою волею роздвоєння особистості може стати постійною рисою характеру [23].

Дисгармонія спрямованості девіантних підлітків порушує мотиваційні функції їх свідомості та самосвідомості, що переважно обертається суперечностями між структурними утвореннями особистості й призводить до внутрішньо-особистісних деструкцій і деформацій.

Отже, аналіз та узагальнення наукових досліджень особливостей девіантної поведінки підлітків дає нам підстави виокремити такі основні критерії:

- пізнавально-інформаційний, пов'язаний із засвоєнням певних знань про норми моралі та права;
- ціннісний, що пов'язаний із формуванням спрямованості особистості;
- особистісно-рефлексивний, пов'язаний із формуванням певних особистісних якостей деструктивного характеру;
- поведінковий, що пов'язаний із способами самоствердження девіантних підлітків.

Показниками пізнавально-інформаційного критерію є: знання основоположних моральних категорій, знання основоположних правових норм; знання прав і обов'язків старшокласника; розуміння необхідності правової поведінки, адекватність поняття справедливості.

Показниками ціннісного критерію є: наявність або відсутність орієнтації на порушення або дотримання соціальних норм; орієнтація на суспільно значущі цінності; наявність або відсутність мотивації досягнення; інтерес до громадського життя, навчального середовища; моральні норми та ідеали.

Показниками особистісно-рефлексивного критерію є: впевненості або невпевненості в собі; рівень самооцінки підлітків; ступінь відповідності рівня домагань; рівень сформованості певних навичок рефлексії, прогнозування; рівень тривожності та агресії; рівень самоконтролю й саморегуляції; прагнення підлітків до ризику, рівень їх емоційної стійкості, а також, егоцентризм.

Показниками поведінкового критерію є: відповідність чи незнання основних педагогічних вимог; визнання або невизнання влади; демонстративність поведінки; організаційні здібності; особливості поведінки підлітків у стресових ситуаціях; брехня або правда; бажання чи відсутність підготовки до добровільних зусиль.

1.3. Детермінанти девіантної поведінки підлітків

Сучасний підліток живе у суперечливих умовах, що пов'язано із надшвидким темпом інформаційних змін, технічних реформ, які висувають нові вимоги до молоді; насиченим, іноді суперечливим характером інформації, що глибоко вражає психіку підлітка, який ще не має стійкої, чітко визначеної власної життєвої позиції; із екологічною та економічною кризою у суспільстві, яка викликає у підростаючої молоді почуття відчаю та роздратування. Підлітки більше за інші вікові групи страждають від соціальної нестабільності, моральної ситуації в країні, «коли старі ідеали втрачені, а нові ще не сформовані» [39, с.37].

Підлітковий вік є одним із найскладніших періодів розвитку людини, що практично багато у чому визначає усе подальше життя особистості. Перехід від дитинства, від опіки дорослих до самостійності, перехід від звичайної школи до інших видів соціальної діяльності, а також стрімка гормональна перебудова організму роблять підлітка особливо вразливим та чутливим до негативного впливу навколишнього середовища. Прагнення підлітків звільнитися від опіки й контролю дорослих часто може призводити до заперечення духовних цінностей. Підлітковий вік характеризується різними типами порушень поведінки [30, с. 32].

Окрім основної причини – підвищеного життєвого стресу, що викликає у підлітків постійну тривогу, деформує їхню поведінку й призводить до аморальних вчинків, спрацьовують і виховні фактори. Девіантна поведінка також є наслідком неправильного виховання, суть якого характеризується двома основними стилями: гіперопіки чи гіпоопіки.

Підлітковий вік є періодом особливого формування моральних цінностей особистості. Підліток досягає такого рівня пізнавального розвитку і морального досвіду, який дозволяє йому зрозуміти і прийняти загальнолюдські цінності, уявлення про потенційну нормативність духовних стосунків людей. Крім того, завдяки цим новим психологічним можливостям підліток здатний створити власну систему моральних цінностей [2].

Підліток здатний і прагне звільнитися від норм, догм і стереотипів, які були запропоновані або нав'язані йому дорослими, особливо батьками і вчителями, в попередні роки. Підліток намагається вибудувати власну систему моральних цінностей, яку він зрозумів і пережив. Тому людина в підлітковому віці стає активним і активним суб'єктом у сфері морального розвитку.

Емансипаційна реакція є характерною реакцією підлітка. Вона проявляється в прагненні звільнитися від опіки, контролю, заступництва старших людей: родичів, вчителів і взагалі людей старшого покоління. Прояви емансипаційної реакції дуже різні. Це відчувається в повсякденній поведінці підлітка, в прагненні завжди і скрізь робити все по-своєму, самостійно. Однією з крайніх форм прояву цієї реакції є втеча із дому та бродяжництво [20, с. 17].

У віці 12—14 років у психологічному розвитку багатьох дітей настає переломний момент, відомий як «підліткова криза». Зовні це проявляється в грубості та навмисній поведінці підлітка, прагненні діяти всупереч бажанням і проханням дорослих, ігноруванні зауважень, замкнутості тощо.

Підліткова криза є кульмінацією перехідного періоду від дитинства до дорослого життя. Криза підліткового віку пов'язана із появою нового рівня самосвідомості, характерним для якого є поява здатності і потреби підлітка пізнати себе як особистість, що володіє своїми якостями. Звідси виникає

прагнення підлітка до самоствердження, самовираження (прояву себе у тих якостях, які він вважає найбільш цінними) та самовиховання [18, с. 65].

Загалом, серед факторів, що провокують девіантну поведінку підлітків, виділяють біологічні й соціально-психологічні фактори [31, с. 59]. До біологічних факторів належать генетичні аномалії, органічні ураження головного мозку, а також, явища акселерації й інфантилізм. Соціально-психологічними чинниками девіацій поведінки є психологічні особливості підліткового віку й соціальне середовище.

Дослідники виділяють наступні основні фактори, які лежать в основі формування проявів девіантної поведінки:

- соціальні фактори, зокрема популяризація насильства в творах мистецтва та ЗМІ, вживання алкоголю й наркотиків, вплив однолітків, шкільна неуспішність, несприятлива психологічна атмосфера у родині;

- психологічні чинники: особистісні особливості підлітків, особливості їх характеру та темпераменту, наявність акцентуацій характеру та розладів психіки [31]. Такі особистісні особливості провокують агресивні прояви, ускладнюють спілкування підлітків із суспільством, що призводить до порушення стосунків між дітьми та дорослими і, у свою чергу, викликає соціальну дезадаптацію.

Агресивні прояви підлітків можуть мати характер спонтанної реакції і супроводжуватися негативними емоціями гніву, роздратування, образи і проявлятися у формі цинічно обдуманого помсти. Фізична агресія є її крайнім варіантом. Фізичне та сексуальне насильство є найбільш деструктивними формами агресивної поведінки підлітків. Схильність до використання та пошуку агресивних форм поведінки характеризує підлітка як агресивного та аморального.

Аналіз соціального середовища як фактора виникнення девіантної поведінки підлітків свідчить про провідну роль сім'ї в цьому процесі. Сім'я посідає основне місце в моральному формуванні особистості, піклується про здоров'я та освіту дитини із перших днів її життя, сім'я дає дитині початкові знання про навколишній світ, формує певні уявлення й вміння, допомагає

спілкуватися із іншими людьми тощо. Відсутність батьківської сім'ї або дисфункційна сім'я, навпаки, майже завжди створює певні реальні труднощі у вихованні підлітків, які суспільство, як правило, не може повністю здолати [5, с. 7]. Аналіз соціологічної, психолого-педагогічної літератури показує, що діти та підлітки з неблагополучних сімей частіше за інших мають різного роду девіації.

Багато причин, що викликають порушення моральних норм поведінки підлітків, можна своєчасно виявити та усунути. Водночас серед факторів девіантної поведінки є такі, для попередження та усунення яких ефективні засоби ще не знайдені.

Девіантна поведінка часто пояснюється тим, що дитина чи підліток не може законними засобами задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні, довірі та самоствердженні. Значна частина аморальних вчинків і порушень дисципліни здійснюється підлітками в стані зниженого рівня психологічної активності або на межі між нормою і патологією.

Таким чином, аморальні вчинки, прояви девіантної поведінки безпосередньо залежать від особистісних особливостей підлітка, які спрямовують, визначають і забезпечують реалізацію девіантної поведінки. Девіантна поведінка, детермінується певними мотивами, потребами, діями та особливостями особистості та є багатфакторним і динамічно складним явищем. Особистісна схильність до аморальних вчинків, девіантної поведінки формується у підлітків поступово. Своєчасна попередження девіантних проявів дає змогу запобігти викривленням у розвитку особистості підлітка. У зв'язку із цим гостро постає питання про необхідність своєчасної діагностики особистісної схильності до аморальних вчинків, девіантної поведінки.

Висновки до першого розділу

Моральний розвиток особистості – надзвичайно складний і багатогранний процес. Важливим аспектом морального розвитку є розвиток мотиваційної сфери людини, формування життєвих цінностей, ставлення до інших людей, а також

формування її світогляду. Проте реалізація потреб і мотивацій зростаючої особистості може бути такою, що їх задоволення носить гедонічний або прагматичний характер, порівняно з реалізацією інтересів інших людей, що може призвести до аморальних вчинків

Аморальний вчинок — це акт поведінки, що характеризується негативним ставленням особистості до суспільних та насамперед загальнолюдських моральних норм, порушення яких тягне за собою не покарання за законом, а лише суспільний осуд. Може мати як епізодичні, так і постійні прояви, що дозволяє говорити про певну лінію поведінки. Аморальний вчинок зумовлюється як зовнішніми умовами, несприятливими для розвитку особистості, так й внутрішніми мотиваціями, переживаннями, емоціями та спрямованістю. Майже у всіх випадках аморальної поведінки особистості її причиною є протиріччя між бажаннями та потребами й реальною, певною ситуацією, у якій їй доводиться приймати рішення. Виходом із цього є аморальний вчинок, який зазвичай призводить до девіантної поведінки особистості.

Девіантну поведінку більшість дослідників визначають як поведінку, яка не відповідає правовим, морально-етичним й іншим нормативним вимогам конкретного суспільства, в якому живе і діє людина. Результатом такої поведінки індивіда є, як правило, заподіяння моральної або фізичної шкоди собі, іншим або навколишньому середовищу.

Саме у підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток і формування самосвідомості особистості, формуються світогляд, самооцінка, Я-концепція, певні моральні цінності, ідеали та переконання. Підлітковий вік є найбільш чутливим для морального розвитку. Моральне зростання особистості в підлітковому віці істотно впливає на всі сфери її життя.

Аналіз та узагальнення наукових досліджень особливостей девіантної поведінки підлітків уможливив виокремлення основних її критеріїв: пізнавально-інформаційний, пов'язаний із засвоєнням певних знань про норми моралі та права; ціннісно-орієнтаційний, що пов'язаний із формуванням спрямованості особистості; особистісно-рефлексивний, пов'язаний із

формуванням певних особистісних якостей деструктивного характеру; поведінковий, що пов'язаний із способами самоствердження девіантних підлітків.

Девіантна поведінка, детермінується певними мотивами, потребами, діями та особливостями особистості та є багатофакторним і динамічно складним явищем. Серед факторів, що провокують девіантну поведінку підлітків, виділяють біологічні й соціально-психологічні фактори. Аморальні вчинки, прояви девіантної поведінки безпосередньо залежать від особистісних особливостей підлітка, які спрямовують, визначають і забезпечують реалізацію девіантної поведінки. Особистісна схильність до аморальних вчинків, девіантної поведінки формується у підлітків поступово. Своєчасна попередження девіантних проявів дає змогу запобігти викривленням у розвитку особистості підлітка.

Розділ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СХИЛЬНОСТІ ПІДЛІТКІВ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Програма та методи дослідження

Оскільки нами було виділено чотири критерії підліткової девіації (когнітивно-інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, особистісно-рефлексивний та поведінковий), програму емпіричного дослідження ми умовно розділили на 4 етапи, кожен із яких був спрямований на діагностику рівня сформованості підліткової девіації відповідно до показників виокремлених нами критеріїв.

Варто зазначити, що на сьогодні у психолого-педагогічній науці не існує єдиної загально визнаної методики, яка б дозволяла визначити рівень схильностей до аморальних вчинків та сформованості девіантності підлітків [35], тому для проведення дослідження нами були обрані методики та опитувальники зі спеціальної психодіагностики, які дозволяють встановити рівень сформованості показників підліткової девіації за кожним із визначених компонентів.

В емпіричному дослідженні прийняли участь 140 учнів (віком 12-14 років) і 10 вчителів Пустомитівського ліцею № 2 імені Василя Кучабського.

Після проведення всіх діагностичних заходів було зроблено загальний висновок про особливості схильностей підлітків до девіантної поведінки та рівень сформованості підліткової девіації згідно із критеріями та в цілому.

1-й етап дослідження передбачав вивчення схильностей до підліткової девіантності за пізнавально-інформаційним критерієм, що змусило зосередити зусилля на з'ясуванні рівня знань підлітками моральних і правових норм, тобто знання основних категорій моралі, основних правових норм, прав та обов'язків учня загальноосвітньої школи; особливостей розуміння підлітками необхідності морально-правової поведінки, адекватності поняття справедливості. Вивчення пізнавальної сфери учнів щодо норм моралі та права здійснювалось за допомогою спостережень, діагностичних бесід, анкетування, зокрема «Анкета для виявлення учнів із девіантною поведінкою», «Анкета для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі та права» (Додаток А).

2-ий етап дослідження передбачав вивчення схильностей до девіацій підлітків за ціннісно-орієнтаційним критерієм, що передбачало з'ясування рівнів розвитку спрямованості особистості, зокрема таких її показників, як наявність чи відсутність орієнтації на правопорушення чи дотримання соціальних норм; орієнтація на соціально-моральні значущі цінності; наявність чи відсутність мотивації досягнень; інтерес до громадської діяльності та навчання; наявність чи відсутність моральних норм та ідеалів.

3-й етап дослідження передбачав вивчення схильностей до девіантної поведінки підлітків за особистісно-рефлексивним критерієм, пов'язаних зі сформованістю деструктивних особистісних якостей, що зумовило необхідність знання рівнів розвитку таких показників, як рівень самооцінки, самоповаги, впевненості; ступінь відповідності рівня домагань; рівень сформованості навичок рефлексії, навичок прогнозування; рівень тривожності та агресії; рівень самоконтролю та саморегуляції; прагнення до ризику; рівень емоційної стійкості, егоцентризм. Ми обирали наступні методики: «Визначення самооцінки особистості», «Шкала самооцінки», Анкета-тест «Агресивність» (Басса-Даркі), «Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності»; метод експертних оцінок (Додаток А).

4-ий етап діагностики передбачав вивчення схильностей до девіацій підлітків за поведінковим критерієм, пов'язаним із формами самоствердження особистості підлітка, що зумовило необхідність знання рівнів розвитку таких показників, як відповідність педагогічним вимогам; визнання чи невизнання влади старших; демонстративна поведінка; рівень організації; особливості поведінки у стресових ситуаціях; брехливість чи правдивість, бажання або відсутність підготовки до добровільних зусиль. Діагностику сфери поведінки підлітків ми проводили на основі методів спостереження, опитування та експертної оцінки, див. (Додаток А).

2.2. Аналіз результатів дослідження

Дослідження особливостей схильностей до девіантної поведінки підлітків за пізнавально-інформаційним критерієм, із використанням «Анкети для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі та права») засвідчили, що у цілому 112 підлітків (80 %) мають досить чітко сформовані уявлення про сутність таких категорій, як морально-правові норми, права та обов'язки учня, особливості правової поведінки.

Так, до прикладу, більшість опитаних нами підлітків на запитання «Що найголовніше у житті людини (чого б ти передусім хотів досягти)?» віддавали пріоритет певним моральним якостям (честь, гідність, відповідальність, повага до людей, товариськість). Проте певна частина підлітків мають досить обмежене розуміння основних моральних категорій.

Так, 26 респондентів (близько 18,6 %) не змогли назвати основний перелік моральних категорій, вказуючи лише одну чи дві. Досить поширеними відповідями були: «... це совість»; «... моральні категорії – це добро і зло»; «... здатність вчиняти добро»; «здатність добрих вчинків» та ін., які продемонстрували певний рівень несформованості світогляду, недостатній рівень розвитку самостійного мислення, ідеалів та моральних еталонів, негативізм, відсутність чітко сформованих, конкретних життєвих цілей.

Результати аналізу анкетування засвідчили, що 8 учнів (5,7 %) так й не змогли навести вдалі приклади справедливого чи несправедливого морального вчинку, а на запитання «Як ти розумієш поняття «справедливість»?» відповідали: «...коли не обманюють», «... чесність» не аргументуючи відповіді.

Далі ми підліткам запропонували «Анкету для виявлення учнів із девіантною поведінкою» (Додаток А), яка містить 15 запитань. Зміст анкети уможливорює з'ясування наступних параметрів: дисципліни, асоціальних проявів, навчання, суспільно-трудової активності, стосунків із класом.

На кожне з питань передбачено 3 варіанти відповідей: «так» (+1 бал), «ні» (- 1 бал), «іноді» (0 балів).

Після анкетування здійснено обчислення (алгебраїчна сума балів (N)), із врахуванням визначених нами рівнів девіантності проведено розподіл, відповідно до сум балів: 6 – 9 б недевіантні підлітки; 10 – 14 б ситуативний рівень девіантності, 15 - 20 б – стійкий рівень девіантності, 20 б і більше – критичний рівень девіантності.

Аналіз результатів дав змогу засвідчити, що 14 підлітків (10%) мають ситуативний рівень девіації: характеризуються фрагментарністю системи

цінностей, недостатнім знанням морально-етичних норм, відсутністю ідеалів; їх майже не цікавить класне життя; інколи вступають у конфлікт із учнями та вчителями; характеризуються нестійкістю та випадковими відхиленнями поведінки, індивідуальними прогалинами загального розвитку (успішність задовільна); слабка самокритичність та вимогливість до себе, рідкісні прояви працьовитості та вольових зусиль.

У 7 (5%) підлітків виявлено стійкий рівень девіантності поведінки: у них не сформована система цінностей, знання морально-правових норм характеризуються фрагментарністю, ідеали мають досить негативне забарвлення; егоцентризм; негативне ставлення до навчання; проблеми із логікою мислення, побудовою причинно-наслідкових зв'язків; підвищена вимогливість до інших, а не до себе; негативне ставлення до трудової діяльності, докладання вольових зусиль.

У 4 підлітків (2,9 %) виявлено критичний рівень девіантності: система цінностей аморальна, знання моральних норм і законів обмежені, протистоять психолого-педагогічним впливам; не бажають брати участь у громадському житті класу; їх поведінка майже межує із кримінальними злочинами; негативно ставляться до навчання, однолітків, моральних норм, праці; відрізняються яскраво вираженою негативною спрямованістю; їм притаманні проблеми у спілкуванні із оточуючими, прогалини в психічному, вольовому та моральному розвитку; у них загострене самолюбство, вони не вимогливі до себе.

Діагностика сфери ціннісних орієнтацій підлітків проводилась шляхом діагностичних бесід, спостережень, опитувань. Зауважимо, що для дослідження показників усіх критеріїв ми додатково застосували метод експертних оцінок (додаток А), який дозволив з'ясувати рівень розвитку потреби підлітків у дотриманні певних моральних норм, оскільки потреби є рушійною силою життя. Підліток, усвідомлюючи себе об'єктом своєї діяльності, вчиться керувати обставинами, оскільки знає, що від його дій багато в чому залежатимуть позитивні чи негативні емоції (винагорода, задоволення, похвала, радість).

У результаті експертного оцінювання ми виявили 112 підлітків (80%) з чіткою орієнтацією на соціально значущі цінності та розвиненою потребою в дотриманні моральних норм.

Зовсім інша поведінка є характерною для девіантних підлітків (18,7%), про що свідчить оцінка експертів (вчителів). Вони не вважають себе суб'єктами власної діяльності, а тому вважають, що не в змозі керувати обставинами власного життя, отримувати позитивні емоції завдяки вчиненню соціально значущих дій. Проте потреба у позитивних емоціях не втрачається, підліток намагається відчувати стан задоволення, радості, однак не бачить способів його досягнення.

Як засвідчили експерти, 13% підлітків не виявляють інтересу до громадського життя, тримаються осторонь усіх колективних справ. 28% учнів все ще брали участь у різних заходах, але з більшим заохоченням із боку педагогів.

Діагностика особливостей розвитку мотиваційно-сміслової сфери підлітків важлива й тому, що наше дослідження базується на конкретних робочих моделях профілактики аморальних вчинків, девіантної поведінки підлітків, які відображають найбільш очевидні, повторювані зв'язки, які характеризують бажаний процес.

Однією із закономірностей є взаємозв'язок і взаємозумовленість профілактичного процесу та залучення до нього підлітків. Профілактика підліткової девіантності, її ефективність та результативність залежатиме від того, наскільки підлітки будуть включені в неї та наскільки вони будуть мотивовані брати участь у цьому процесі.

Спостерігається також й зворотна залежність. Ступінь включеності й участі підлітків у профілактичній роботі залежатиме від особливостей організації профілактичного процесу, його змісту та спрямованості на інтереси та потреби підлітків.

Результати діагностики сфери ціннісних орієнтацій показали, що у підлітків схильних до девіантної поведінки, тобто, у поведінці яких спостерігаються

ознаки девіантності, потреба у досягненні успіху загальмована (або не розвинена зовсім), їх спонукає до дії інша потреба: уникання покарання, осуду, негативні емоції. Таких підлітків виявилось близько 15%.

Потреба у нових враженнях в девіантних підлітків (18,7%) є пов'язана із соціальними девіаціями (тоді як у групі недевіантних підлітків (81 %) із інтелектуальною діяльністю).

Більшість девіантних підлітків (22%) очікують від власної діяльності негативних емоцій, тоді як «нормативні» підлітки сприймають власну діяльність як джерело позитивних емоцій.

Схильні до девіантної поведінки підлітки (18%) не тільки не передбачають результатів власних дій, а й загалом не почуваються себе суб'єктами власної діяльності. Водночас недевіантні підлітки вважають переважно за необхідне прогнозувати результати власної діяльності, аналізувати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність.

Фахівці-педагоги дійшли висновку, що у підлітків зі стійкими поведінковими відхиленнями існує система активних і виборчих спонукань. В цій системі завжди можна виділити, перш за все, комплекс негативних мотивів, які можуть домінувати в мотиваційній сфері індивіда і які дають підстави дуже чітко позначити його як носія насильницьких, корисливих чи хуліганських нахилів.

Крім того, спрямованість особистостей із поведінковими відхиленнями може визначатися нерівномірно вираженою асоціальною мотивацією: особа здатна поряд із порушенням громадського порядку вчиняти корисливі, аморальні, негуманні та інші протиправні дії.

Третій етап діагностики передбачав вивчення особливостей схильностей до девіантності підлітків за особистісно-рефлексивним критерієм, пов'язаним із сформованістю деструктивних особистісних якостей, що зумовило необхідність знання рівнів розвитку таких показників, як рівень самооцінки, самоповаги, впевненості, ступінь відповідності рівня домагань; рівень сформованості

навичок рефлексії, навичок передбачення; рівень агресії; рівень самоконтролю та саморегуляції.

Діагностика особистісно-рефлексивної сфери підлітків проводилась шляхом спостереження, тестування, та діагностичних бесід. Використані методики: «Визначення індивідуальної самооцінки», «Шкала самооцінки», тест-опитувальник «Агресивна поведінка» (Басса-Даркі), «Визначення інтегральних форм комунікативної агресії»; тест «Саморегуляція», метод експертного оцінювання (Додаток А).

Методом експертної оцінки діагностовано один із показників девіації, а саме ступінь адекватності рівня домагань. Підліткам було запропоновано самостійно обирати творчі завдання, ситуації морально-етичного спрямування (підбирались за різними рівнями складності) та розв'язувати їх. Підлітки повинні були запропонувати вихід із ситуації або обґрунтувати вибір того чи іншого варіанту. Результати дослідження показали, що, незважаючи на невпевненість у своїх інтелектуальних здібностях, підлітки, які виявляють схильність до девіантної поведінки – приблизно 25 (18%) демонструють підвищений рівень домагань, що відбивається на їх міркуваннях, виборі завдань за складністю (намагалися впоратися зі складними завданнями).

Показовою є нелогічність та непослідовність вибору цими підлітками лінії поведінки у складній ситуації, а саме одночасне поєднання трьох тенденцій: завищеного рівня домагань, заниженої самооцінки й невпевненості.

Далі ми провели тестування за «Шкалою самооцінки», методика містить 32 твердження. Підлітки повинні були висловити своє ставлення до себе за допомогою п'яти варіантів відповідей: дуже часто, часто, іноді, рідко та ніколи. Кожен із варіантів оцінювався певною кількістю балів: дуже часто – 4 б., часто – 3 б., іноді – 2 б., рідко – 1 б., ніколи – 0 б. Для визначення рівня самооцінки ми підраховували загальну суму балів. Сума балів від 0 до 43 свідчить про високий рівень самооцінки, при якому індивід, як правило, не обтяжений «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження оточуючих і рідко виявляє сумніви щодо своїх дій. Таких підлітків виявлено 81,5%.

Сума балів від 43 до 86 свідчить про середній рівень самооцінки (близько 10%), при якому підліток рідко страждає «комплексом неповноцінності» і лише зрідка намагається пристосуватися до думки оточуючих.

Сума балів від 86 до 128 свідчить про низький рівень самооцінки (близько 8%), при якій підліток болісно переносить критичні коментарі на свою адресу, завжди намагається зважати на думку інших і страждає «комплексом неповноцінності».

Наступною діагностичною процедурою було використання методики «Визначення самооцінки особистості». Підліткам пропонувалася серія слів, що позначають позитивні, негативні та нейтральні якості їх особистості. З цих слів вони повинні були скласти список тих якостей, якими в ідеалі повинна володіти хороша людина. Кількість слів у колонці не обмежувалася. Ці слова були записані в стовпчик А. Потім у цьому рядку підлітки повинні були визначити якості, якими вони володіють, і записати їх у стовпчик а. Потім ми обчислювали суму балів у стовпці А та окремо а; та в рядку «всього».

Щоб визначити самооцінку, ми розділили суму балів у стовпчику А на суму слів у стовпчику а. Отриманий результат є показником самооцінки. Самооцінка вважається середньою (адекватною), якщо її показник знаходиться в межах від 0,4 до 0,6. Якщо показник перевищує 0,6, самооцінка є завищеною. Якщо показник менше 0,4, самооцінка - занижена. Найбільша група респондентів (80%), як показали результати тестування, в цілому характеризується адекватною самооцінкою.

Аналіз результатів тестування показав, що 16% підлітків мають низьку самооцінку і 4% – високу. Низький рівень самооцінки спонукає підлітків до девіантності. Беручи участь у асоціальних групах та їх діях, підлітки таким чином намагаються підвищити власний психологічний статус, знайти форми самоствердження, що дозволяють реалізувати основні прагнення девіантної особистості: привернути увагу однолітків; отримати бажаний результат; бути головним; відчувати особисту безпеку та вміти мститися «ворогам»; принижувати іншого, щоб підкреслити власну перевагу.

Низька самооцінка штовхає особистість до девіантних проявів, а девіантна поведінка впливає на зниження рівня самооцінки, оскільки підліток мимоволі засвоює і поділяє негативне ставлення суспільства до своїх вчинків, а отже, і до себе самого.

Результати аналізу емпіричних даних свідчать про низький рівень усвідомлення девіантними підлітками якостей власної особистості, відсутність навичок самоаналізу і тим більше вміння описувати себе.

Наступною діагностичною процедурою було використання тесту-опитувальника «Агресивність», за допомогою якого діагностовано рівень агресивності – специфічної форми дій і вчинків підлітка, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосування сили проти іншої особи або групи людей, яким особа прагне завдати шкоди.

Вона може бути різною за ступенем інтенсивності та формами прояву: від прояву ворожнечі та грубості до словесних образ (вербальна агресія) та застосування грубої сили (фізична агресія).

З соціально-психологічної точки зору суттєвою є підсумування агресивних форм поведінки індивідів, трансформація міжособистісної агресії в міжгрупову в рамках так званих масових явищ. Щоб зрозуміти походження конкретних проявів агресивної поведінки, необхідно встановити їх місце в загальній індивідуальній структурі та колективній діяльності; наприклад, показати, чи є агресивний акт неадекватною захисною реакцією, наслідком «афектів» чи агресія набуває мети та сенсу, стаючи при цьому особливою індивідуальною чи колективною діяльністю.

Тест-опитувальник Басса-Дарки призначений для вивчення проявів різних форм агресивної поведінки, зокрема фізичної, непрямой та вербальної агресії. Крім того, методика дозволяє виявити дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість і почуття провини в індивідумі.

Результати тестування показали наявність у частини підлітків (18%) таких форм агресивної поведінки, як вербальна агресія (3%); негативізм (11%);

образливість (7%); недовіра (12%); почуття провини (10%), що свідчить про необхідність організації із ними корекційно-профілактичної роботи.

На цьому етапі експерименту також ми використали тест «Визначення інтегральних форм комунікативної агресії».

Крім форм прояву агресії та її необхідності, методика дає можливість визначити ступінь агресивного зараження, здатність до гальмування та шляхи зміни агресії.

Отримані результати дозволили нам вивести «індекс агресії» із урахуванням 11 параметрів (спонтанність агресії; нездатність гальмувати агресію; нездатність переносити агресію на діяльність чи неживі предмети; анонімна агресія; провокування агресії іншими; схильність до відсічі), аутоагресія; ритуалізація агресії; задоволення агресії; розплата за агресію), кожна із яких оцінювалася окремо в діапазоні від нуля до 5 балів. За кожен відповідь, що відповідає ключу, нараховувався 1 бал; чим вищим є бал, тим вищий вимірний показник агресії.

Відсутність чи дуже низький рівень агресії зазвичай свідчить про нещирість відповідей співрозмовника, його бажання відповідати соціальній нормі. Ці показники були виявлені у підлітків із низькою самокритичністю та перебільшеним рівнем домагань. Вони були віднесені, відповідно до визначених нами рівнів, до ситуативного рівня девіантності (близько 10% підлітків).

Низький рівень агресії, як правило, зумовлений спонтанною агресією і пов'язаний із неможливістю перенести агресію на неживі предмети та види діяльності (це може бути не обов'язковим). Цей рівень агресії переважно виражається у спонтанності, певній анонімності та слабкій здатності до гальмування. Цим підліткам властивий стабільний рівень девіантності (близько 5% підлітків). До характерних ознак її середнього рівня зазвичай додають показники розплати та провокації. Дуже високий рівень агресії пов'язаний із задоволенням від агресії, імітацією агресії із боку натовпу та провокуванням агресії із боку інших. Ці відповіді підлітків свідчать про критичний рівень девіантності (приблизно 3% підлітків).

Вивчення вольової саморегуляції, під якою розуміється ступінь оволодіння особистістю поведінкою у різноманітних ситуаціях, здатність свідомо керувати власними діями, бажаннями та станами, проводилось за допомогою тесту-опитувальника «Саморегуляція» (Додаток А). Рівень розвитку вольової саморегуляції ми визначали загалом та за окремими рисами характеру, такими як наполегливість та самовладання.

Рівні вольової саморегуляції ми визначали шляхом порівняння із середніми значеннями кожної шкали. Якщо вони становили більше половини від максимально можливої суми збігів, то цей показник відображає високий рівень розвитку загального рівня саморегуляції, наполегливості або самоконтролю.

Для шкали В це значення становить 12, для шкали Н – 8, для шкали С – 6. Високий бал за шкалою В характерний для емоційно зрілих, активних, самостійних і незалежних людей. Їх відрізняє спокій, впевненість у собі, твердість намірів, реалістичність думок і розвинене почуття особистої відповідальності. Переважно, вони добре відображають особисті мотиви, планомірно реалізують свої наміри, вміють розподіляти зусилля та контролювати свої дії, мають виражену соціальну та позитивну орієнтацію. У крайніх випадках у них може розвинутилася внутрішня напруга, пов'язана із бажанням контролювати кожен нюанс своєї поведінки і тривога при найменшій спонтанності. Таких респондентів було близько 80%.

Низький бал спостерігається у чутливих, емоційно нестабільних, вразливих і невпевнених у собі підлітків. У них низька рефлексивність і, як правило, ними недооцінюється загальний контекст діяльності. Для них характерна імпульсивність і нестійкість намірів. Це може бути наслідком як незрілості, так і помітної витонченості натури, не підкріпленої здатністю до роздумів і самоконтролю. Таких підлітків виявилось 17%.

Необхідність комплексної діагностики рівня сформованості у підлітка здатності до рефлексії виникає із однієї із закономірностей, а саме: взаємозв'язку ефективності профілактичної роботи із опосередкованим характером профілактичних заходів.

Події, під час яких звучать заклики та гасла з частками «ні», викликають у підлітків внутрішню протестну реакцію та бажання вчинити навпаки, тому профілактика аморальних вчинків та девіантної поведінки учнів-підлітків повинна проводитися лише опосередковано.

У нашому дослідженні це завдання покликане вирішити шляхом роботи над формуванням рефлексивної позиції дитини. Якщо підліток може адекватно оцінити себе, свої вчинки та вчинки людей, які його оточують, із більшою ймовірністю він вибере соціально схвалюваний варіант поведінки у складній життєвій ситуації.

Субшкала наполегливості характеризує силу намірів індивіда: його бажання завершити розпочату справу. На позитивному полюсі – активні та здорові підлітки, які активно прагнуть досягти задуманого, мобілізуються перед перешкодами на шляху до мети, не відкидають альтернатив і спокус, їх головною цінністю є розпочата справа.

Для цих підлітків характерна відповідність соціальним нормам, прагнення повністю підпорядкувати їм свою поведінку (75%). Низькі значення за цією шкалою вказують на більшу лабільність, невпевненість та імпульсивність, що може призвести до неузгодженості поведінки. Знижене середовище активності та працездатності зазвичай компенсується у цих підлітків більшою чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також схильністю до вільної інтерпретації соціальних норм (19%).

Субшкала самоконтролю відображає рівень довільного контролю реакцій і емоційних станів. Високий бал за підшкалою отримують емоційно стабільні підлітки, які добре справляються із собою в різних ситуаціях. Властивий їм внутрішній спокій і впевненість у собі звільняють від страху перед невідомим, підвищують готовність до сприйняття нового, несподіваного і, як правило, поєднуються зі свободою бачення, зі схильністю до новаторства та радикалізму. У той же час прагнення до постійного самоконтролю і надмірне свідоме обмеження спонтанності може призвести до зростання внутрішньої напруги, переважання постійної тривоги і втоми.

На другому полюсі цієї субшкали знаходиться спонтанність, імпульсивність, які в поєднанні з вразливістю і переважанням традиційних поглядів захищають учня від гострих переживань і внутрішніх конфліктів та сприяють спокійному душевному стану. Соціальна бажаність вищих балів за шкалою різна. Високий рівень розвитку вольової саморегуляції може бути пов'язаний із проблемами в організації життєдіяльності та у взаєминах із підлітками.

Вони часто відображають появу дезадаптивних рис і форм поведінки. Навпаки, низькі рівні наполегливості та самоконтролю частково виконують компенсаторні функції. Вони також свідчать про порушення в розвитку якостей особистості та її здатності встановлювати стосунки із оточуючими, а також адекватно реагувати на певні ситуації.

У результаті тестування ми отримали такі показники: приблизно половина з 77 підлітків (55%) продемонстрували достатній рівень самоконтролю; середній – близько 30%; низький – близько 15% респондентів, див. рис. 2.1.

Рис. 2.1. Особливості саморегуляції підлітків

Четвертий етап діагностики передбачав вивчення особливостей схильностей до девіантності підлітків за поведінковим критерієм, пов'язаним із

формами самоствердження особистості підлітка, що зумовило необхідність знання рівнів розвитку таких показників, як поступливість чи незнання педагогічних вимог, визнання чи невизнання влади; демонстративність поведінки; рівень організації; особливості поведінки у стресових ситуаціях; брехливість чи правдивість, бажання або відсутність бажання до вольових зусиль.

Діагностику підлітків ми проводили шляхом спостереження, опитування та методу експертної оцінки. Експертами були педагоги, заучі та класні керівники (10 осіб).

Для вивчення кожного показника девіантності вчителі були ознайомлені із питаннями, які розкривали показники ознак девіантної поведінки. Відповідність оцінювання забезпечувалося попереднім обговоренням основних критеріїв оцінювання всіма викладачами-експертами. У дослідженні використовувалася трибальна шкала оцінювання. Кожна характеристика відповідала оцінці, описаній якісно (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Шкала оцінювання показників девіантної поведінки підлітків

Ступінь вияву ознаки	Бали
Ознака девіантності чітко (або часто) виявляється	3
Ознака девіантності виявляється незначно чи рідко	2
Ознака виявляється слабо чи не виявляється	1

Показник сформованості кожного критерію девіантної поведінки підлітків визначався як сума балів, отриманих у відповідному блоці питань (для діагностики кожного із показників).

Результати експертного оцінювання показали, що близько 80% підлітків здебільшого відповідають педагогічним вимогам, визнають авторитети, демонструють достатній рівень організованості, адекватно поведуться у стресових ситуаціях, відрізняються щирістю, готовністю до добровільної праці. 20% підлітків схильні до ігнорування певних педагогічних вимог, не визнання

авторитетів; демонстративної поведінки; демонструють низький рівень організованості, неадекватність поведінки у стресових ситуаціях; брехливість, невідповідність до вольових зусиль.

Загалом, за результатами діагностики 114 учнів визначено як «недевіантні» – 81,4%, 26 підлітків - схильні до девіантної поведінки, що становить 18,6% від загальної кількості опитаних.

Але оскільки рівень девіантності теж різний, зупинимося докладніше на особливостях девіантних підлітків.

Діагностика рівня сформованості девіантності підлітків на основі когнітивно-інформаційних, оцінних, рефлексивних і поведінкових критеріїв дала змогу визначити рівень сформованості досліджуваної якості як цілісної сутності. Для цього ми узагальнили отримані результати та перевели дані кожного підлітка за кожним із чотирьох критеріїв у стандартні бали.

Зокрема, ситуативний рівень відхилення оцінено в 3 бали, стабільний рівень – 2 бали, критичний рівень відхилення – 1 бал. Кожному опитуваному присвоювали коефіцієнт сформованості відхилення K , який розраховували за формулою: $K = \frac{\sum k}{K_m}$, де m – кількість критеріїв (4), за якими ми діагностували особливості девіантності; K_m – кількість балів, отриманих підлітками за кожним із 4-х критеріїв. У процесі кількісної обробки нами було прийнято наступну градацію. Числове значення коефіцієнта K визначено рівнями: 7-9 б. – ситуативний рівень девіантності; 4-6 б. – стійкий рівень девіантності; 1-3 б – критичний рівень.

У результаті емпіричного дослідження нами встановлено, що 15 підлітків (10,7%) мають рівень ситуативної девіантності, характеризуються нестійкою негативною спрямованістю, наявністю позитивних та негативних потреб. Однак у змісті спрямованості все ж присутні деякі переваги негативних мотивацій, інтересів та ціннісних орієнтацій. Тобто, маючи можливість здійснювати позитивні дії, однак в альтернативній ситуації із більшою ймовірністю можуть вчинити аморальні вчинки. Особливо, коли їх провокують і часто змушують це робити.

Наявність негативних звичок є серйозною перешкодою для особистості на шляху її морального та правового виправлення. Досвід асоціальної поведінки цих підлітків, порівняно із досвідом більш занедбаних неповнолітніх, менш глибокий і різноманітний, оскільки вони не пройшли довгий шлях розвитку.

Підлітки із нестійкою морально-правовою орієнтацією, як правило, не мають принципової життєвої позиції та можуть легко підпадати під вплив друзів негативної орієнтації. Позначається відсутність морально-правового недоторканності особи. Саме ця категорія підлітків потребує застосування психопрофілактичних заходів.

Результати діагностики дозволили констатувати, що 8 підлітків (5,7%) мають стійкий рівень відхилення. До групи підлітків зі стійким рівнем девіантності належать неповнолітні, аморальна спрямованість яких, порівняно із представниками першої типологічної групи, виражена значно сильніше. Їхній досвід асоціальної поведінки ще не трансформувався в стійку негативну систему, але він все ще важливий і тому небезпечний. У ньому вже містяться негативні утворення, які чинять на особистість достатньо сильний психорегулюючий вплив.

Важливим чинником для цих підлітків є думки, судження та оцінки неформальної групи. Виявляючи недисциплінованість, вони найчастіше грають роль простого порушника встановлених правил у мікрогрупі. Водночас вони ніби наближаються до тієї межі, за якою здатні очолити об'єднання негативно орієнтованих підлітків, стати його неформальним лідером. Таким підліткам рекомендована інтенсивна психолого-педагогічна корекція негативних утворень.

До цієї групи також відносяться підлітки із високою і стійкою негативною спрямованістю, які відрізняються яскраво вираженою мотивацією негативних дій. Їхні потреби, здебільшого, глибоко порочні. Життєвий досвід об'єднується в певну систему соціально неадекватних понять і звичок поведінки. Підліток цієї категорії нетерпимий до колективної думки, прагне стати лідером у мікросередовищі із негативними стосунками.

Морально-правове перевиховання цих підлітків пов'язане із великими труднощами і вимагає високої кваліфікації та різноманітних методів виховного, профілактичного та психокорекційного впливу.

Результати діагностики дали також можливість встановити, що у 3 підлітків (2,2%) рівень девіантності є критичним.

До групи підлітків із критичним рівнем девіантності увійшли, схильні до рецидивної злочинності. Ця обставина свідчить про те, що їх спрямованість у своєму руйнівному розвитку досягає надзвичайно небезпечної гостроти. Відмінною рисою підлітків цієї типологічної групи є наявність стійкої і відкрито вираженої спрямованості на девіантні рецидиви в поєднанні з низьким рівнем саморегуляції поведінки. У них неадекватний рівень домагань та неадекватна самооцінка. Ставлення цих підлітків до себе, до оточуючих людей, до діяльності легко визначається без спеціальних методів і прийомів. Часто повторювані аморальні вчинки (грубість, зарозумілість, ігнорування думки дорослих і однолітків) яскраво свідчать про їх життєве кредо. Вони легко, а часом і безпосередньо включаються в боротьбу за лідерство.

Представники цієї типологічної групи також можуть мати низький соціометричний статус серед рецидивно-орієнтованих підлітків, оскільки виступають, як правило, у ролі виконавців волі більш хитрих і інтелектуально розвинених девіантів. Соціальна занедбаність цих підлітків, суперечливість характерів, що переходить в особливо тяжку форму, потребує спеціальної програми корекційно-виховної роботи та застосування інтенсивних методів правового впливу на особистість.

Проведене нами емпіричне дослідження показало, що загальний стан підліткової девіантності виявляється переважно на ситуативному та стабільному рівнях (у 10,7% та 5,7% учнів відповідно) та на критичному рівні у 2,2% учнів. Основними причинами цього є недостатня увага в соціально-виховному середовищі освітнього закладу до проблеми профілактики аморальних вчинків, девіантної поведінки підлітків.

Висновки до другого розділу

Проведене нами емпіричне дослідження дозволило з'ясувати особливості схильності підлітків до девіантної поведінки на основі виокремлених нами критеріїв.

За результатами емпіричного дослідження 114 підлітків визначено нами як не схильних до девіантної поведінки – 81,4%, 26 підлітків - схильні до проявів девіантної поведінки, що становить 18,6% від загальної кількості опитаних.

Встановлено, що 15 підлітків (10,7%) мають рівень ситуативної девіантності, характеризуються нестійкою негативною спрямованістю, наявністю позитивних та негативних потреб. Однак у змісті спрямованості все ж присутні деякі переваги негативних мотивацій, інтересів та ціннісних орієнтацій. Тобто, маючи можливість здійснювати позитивні дії, однак в альтернативній ситуації із більшою ймовірністю можуть вчинити аморальні вчинки. Особливо, коли їх провокують і часто змушують це робити. Підлітки із нестійкою морально-правовою орієнтацією, як правило, не мають принципової життєвої позиції та можуть легко підпадати під вплив друзів негативної орієнтації. Позначається відсутність морально-правового недоторканності особи. Саме ця категорія підлітків потребує застосування психопрофілактичних заходів.

Результати діагностики дозволили констатувати, що 8 підлітків (5,7%) мають стійкий рівень девіантності. До групи підлітків зі стійким рівнем девіантності належать неповнолітні, аморальна спрямованість яких, порівняно із представниками першої типологічної групи, виражена значно сильніше. Їхній досвід асоціальної поведінки ще не трансформувалася в стійку негативну систему, але він все ще важливий і тому небезпечний. У ньому вже містяться негативні утворення, які чинять на особистість достатньо сильний психорегулюючий вплив.

Важливим чинником для цих підлітків є думки, судження та оцінки неформальної групи. Виявляючи недисциплінованість, вони найчастіше грають роль простого порушника встановлених правил у мікрогрупі. Водночас вони

ніби наближаються до тієї межі, за якою здатні очолити об'єднання негативно орієнтованих підлітків, стати його неформальним лідером. Таким підліткам рекомендована інтенсивна психолого-педагогічна корекція негативних утворень.

До цієї групи також відносяться підлітки із високою і стійкою негативною спрямованістю, які відрізняються яскраво вираженою мотивацією негативних дій. Життєвий досвід об'єднується в певну систему соціально неадекватних понять і звичок поведінки. Підлітки цієї категорії нетерпимі до колективної думки, прагнуть стати лідерами у мікросередовищі із негативними стосунками.

Морально-правове перевиховання цих підлітків пов'язане із великими труднощами і вимагає високої кваліфікації та різноманітних методів виховного, профілактичного та психокорекційного впливу.

Результати діагностики дали також можливість встановити, що у 3 підлітків (2,2%) рівень девіантності є критичним.

До групи підлітків із критичним рівнем девіантності увійшли, схильні до рецидивної злочинності. Ця обставина свідчить про те, що їх спрямованість у своєму руйнівному розвитку досягає надзвичайно небезпечної гостроти. Відмінною рисою підлітків цієї типологічної групи є наявність стійкої і відкрито вираженої спрямованості на девіантні рецидиви в поєднанні з низьким рівнем саморегуляції поведінки. У них неадекватний рівень домагань та неадекватна самооцінка. Ставлення цих підлітків до себе, до оточуючих людей, до діяльності легко визначається без спеціальних методів і прийомів. Часто повторювані аморальні вчинки (грубість, зарозумілість, ігнорування думки дорослих і однолітків) яскраво свідчать про їх життєве кредо. Вони легко, а часом і безпосередньо включаються в боротьбу за лідерство. Соціальна занедбаність цих підлітків, суперечливість характерів, що переходить в особливо тяжку форму, потребує спеціальної програми корекційно-виховної роботи та застосування інтенсивних методів правового впливу на особистість.

Основними причинами підліткової девіантності є недостатня увага в соціально-виховному середовищі освітнього закладу до проблеми профілактики аморальних вчинків, девіантної поведінки підлітків.

Розділ 3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Сучасні технології активізації розвитку моральної самосвідомості підлітків

Моральне зростання особистості в підлітковому віці істотно впливає на всі сфери її життя. Більшість положень різних теорій і концепцій на цю тему свідчать про те, що моральний розвиток підлітка є складним і досить суперечливим процесом, який вимагає пильної уваги з боку педагогів і психологів. Формування моральності опосередковується функціонуванням відповідних психологічних механізмів.

Моральна самосвідомість – основа особистісного зростання підлітка. У свою чергу, джерелом її розвитку є нормативне Его особистості. Загалом особистісне зростання, як активне становлення особистості, проходить крізь призму її морального розвитку. На основі результатів власного дослідження І. Булах робить

висновок, що особистісне зростання може відбуватися на основі таких особистісних новоутворень підлітка:

а) ціннісного усвідомлення «Я», що сприяє розвитку нового рівня розуміння й усвідомлення власних моральних якостей;

б) нормативно-ціннісного ставлення до власного «Я», що актуалізує новий рівень виявлення власних моральних почуттів;

в) свідомо-вольового переживання власних дій, які актуалізують відповідальність за власну поведінку в просоціальних діях [7].

Вчений І. Бех, досліджуючи моральний розвиток підростаючої особистості, зауважує, що це безперервний і самодетермінований процес [4]. Проте, як зазначає дослідник, самовизначення не є першорядною ознакою морального зростання. Моральні принципи, норми і цінності, інтеріоризуючись, трансформуються у внутрішні умови, змістом яких є процес формування системи моральних цінностей підростаючої особистості. Внутрішні умови набувають властивостей спонтанності і включають усі компоненти, необхідні для виникнення саморуху і саморозвитку [4].

У зв'язку із тим, що в основі проблем, що виникають в підлітків, часто лежать спотворення їх моральної самосвідомості, психологічне консультування посідає одне із чільних місць у роботі практичного психолога. Особистісне зростання підлітків є нерозривно пов'язаним із розвитком їх моральної самосвідомості (засвоєння моральних понять та почуттів, підвищення відповідальності за себе й інших, підвищення рівня моральної саморегуляції), тому особливо важливим завданням психолога освітнього закладу є: використання комплексу психокорекційних методів, що сприяють розвитку та гармонізації моральної самосвідомості [29].

Психологічне консультування базується на великій кількості концепцій та великому арсеналі конкретних методів, прийомів і технологій, які активізують і трансформують різні психічні функції, процеси, стани і якості особистості на більш високий рівень розвитку.

Існує дві форми психологічного консультування: індивідуальне та групове. У процесі індивідуального консультування використовується принцип діалогічного підходу, концептуально розроблений у працях багатьох відомих психологів [2; 9; 10; 14; 43].

Методи групового консультування є досить новою галуззю прикладної психології, про що свідчить насамперед той факт, що вона не має усталеної назви. Для їх позначення використовують різні терміни: лабораторне навчання, активний соціально-психологічний тренінг, активне соціальне навчання, соціально-психологічний тренінг (СПТ) тощо [14].

Процес психологічного консультування підлітків тісно пов'язаний з принципами і методами психологічної корекції. У психологічному консультуванні та корекції основний акцент робиться на навчання та надання людині можливості змінитися.

Моральна самосвідомість підлітків, на відміну від дорослих, динамічно розвивається, формуються її компоненти, тому психологічне консультування підлітків є одним із найскладніших, а процес його організації та проведення має свою специфіку. У період зростання відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості особистості, у цьому сенсі важливий активний пошук підлітком форм самореалізації й самоствердження. Маючи вже достатній соціальний досвід, підліток здатний до усвідомлення своїх переживань, виражати їх вербально і розмірковувати над тим, що їх викликало.

Підлітки все чіткіше усвідомлюють, що саме може їм допомогти. Проте їхнє ставлення до консультування може бути неоднозначним. Старші підлітки, як правило, неохоче приймають психолога у свій внутрішній світ, намагаються уникати глибокого контакту, хоча можуть охоче просити допомоги у налагодженні стосунків із батьками. Виходячи з вищесказаного, основними умовами ефективного контакту із підлітками є добровільність, відповідальність, конфіденційність.

У роботі із підлітками психологи використовують різноманітні методи та прийоми із арсеналу психологічного консультування. Для створення ситуації

довіри консультанти використовують прийоми активного слухання (уточнення, відображення почуттів, повторення, зворотний зв'язок, перефразування, та узагальнення), що дозволяє створити сприятливе середовище, у якому підліток відчувається захищеним та може говорити відверто й без зусиль, страху негативних оцінок консультанта. У процесі збору інформації про проблему підлітка зазвичай використовуються запитання (відкриті, закриті), які допомагають консультанту з'ясувати, що його найбільше хвилює [14].

Однією із ефективних технік консультування є робота із почуттями та переживаннями підлітків (вербалізація емоційних станів, техніка альтернативних формулювань, техніка акцентування переживань тощо). Підлітки часто відчувають амбівалентні й конфліктні почуття та не розуміють цього. Вони розуміють, що відчувають дискомфорт, однак не знають причин його появи. Тому за допомогою технік роботи із почуттями психологи допомагають підліткам навчитися розпізнавати свої справжні емоції та почуття, щоб відрізнити значні переживання від другорядних.

Для успішного процесу консультування важливо, щоб психолог взаємодіяв з підлітком із позиції прийняття, незалежно від того, що він говорив та як діяв, тобто від допущених підлітком помилок. Психологу важливо не тільки бути в позиції прийняття по відношенню до підлітка, який потребує допомоги, а й виявляти до нього зацікавлене ставлення, вибудовуючи таку дистанцію, яка не передбачає фамільярності, зарозумілості та демонстрації переваг [7 ; 18].

Дослідники пропонують загальні схеми консультативної роботи із дітьми та підлітками: алгоритм психологічного консультування за віком [12], схема шкільного консультування [22], схема роботи дитячого психолога-консультанта за клінічним методом [17].

У процесі консультування підлітки часто покладаються на прямі поради. Проте рекомендації психолога повинні спонукати підлітків до самостійного пошуку оптимального вирішення власних проблем. Складність консультування підлітків полягає ще й у тому, що, не нав'язуючи власної думки, психолог може

знайти твердість та визначеність своїх позицій у обережних висловлюваннях [17; 45].

При проведенні індивідуальної консультації із підлітком практичний психолог використовує певну модель консультування. Консультування підлітків проводиться за загальноприйнятою схемою: встановлення контакту із підлітком; запит підлітка, опис труднощів та бажаних змін у собі, в конкретних людях, у ситуаціях; психодіагностична бесіда: пошук причин труднощів. Психологічна інтерпретація: усно висловлена консультантом гіпотеза щодо можливих факторів труднощів підлітка. Тут найефективніше для підлітка — не прямо висловлювати власну гіпотезу, а опосередковано, використовуючи метод «розбору чужих проблем».

Опосередкований виклад проблеми дозволяє консультантові опиратися на активність самого підлітка, а підліток може сформулювати проблему своєю мовою та визначити певну глибину занурення в неї. Використовується також такий прийом, як переорієнтація -- спільна розробка конструктивних засобів подолання труднощів [21].

Принцип співпраці у консультуванні передбачає, що всі учасники консультації діють як партнери, що додає активності та паралелізму їхніх позицій. Принципове значення в процесі консультування як співпраці має спостереження за особливостями розвитку не тільки особистості підлітка, а й усієї системи його взаємин [20].

У процесі консультування однією із форм психологічного впливу на моральну сферу підлітка є виховне вирішення проблемних ситуацій, яке також займає досить важливе місце в роботі психолога освітнього закладу. Під виховним впливом розуміють психологічний результат організації спільної діяльності партнерів взаємодії, який виявляється у зміні психологічних особливостей тих, хто найбільше потребує допомоги. Безперечно, таке консультування сприяє розвитку особистості та перебудові її поведінки [29].

Зарубіжні вчені Д. Гіббс, Г. Поттер, А. Гольдштейн створили навчальну програму з морального міркування для підлітків і молоді, мета якої – сприяти

розвитку узгодженої траєкторії морально-пізнавального розвитку, навчаючи підлітків приймати рішення в різних соціальних ситуаціях. У дослідженнях, проведених вченими, встановлено, що для асоціальних молодих людей характерні чіткі та стійкі когнітивні викривлення, тому програма побудована в рамках когнітивного підходу [49]. Навчання моральному мисленню складається з чотирьох етапів:

- 1) ознайомлення з проблемною ситуацією;
- 2) виховання зрілої моральності;
- 3) корекція затримки морального розвитку;
- 4) утвердження зрілої моралі [49].

Викликає інтерес запропонована Л. Коч психолого-педагогічна система морального виховання підлітків, яка включає систему практичних рекомендацій, що сприяють формуванню та зростанню моральної свідомості учнів [29]. Такі прийоми психолого-педагогічного впливу сприяють засвоєнню навчального матеріалу шляхом постійного обміну діями та ініціативами педагогів із підлітками, підлітків із однолітками, що призводить до стимулювання здатності самостійно аналізувати та вирішувати проблеми морального розвитку.

У рамках означеної системи організаційна діяльність педагогів з підлітками включає декілька ланок: на уроках та в позакласній роботі використовується «Словник етики» (Л. Коч), групова робота здійснюється у формі дискусій, рольових й імітаційних ігор, а також, написання творів [29].

Також дослідницею розроблено та впроваджено низку методичних пропозицій та рекомендацій щодо розвитку моральних почуттів підлітків у консультативну практику. В процесі консультування підлітків із метою розвитку моральних почуттів психологу необхідно розкрити зміст цих почуттів, з'ясувати їх суть, продемонструвати їх конструктивний чи неконструктивний характер (наприклад, почуття заздрості – це не -конструктивне почуття) [29].

Заслуговує на увагу загальна модель консультативної роботи із підлітками з метою розвитку їхньої моральної самосвідомості, розроблена І. Булах (див. рис. 3.1).

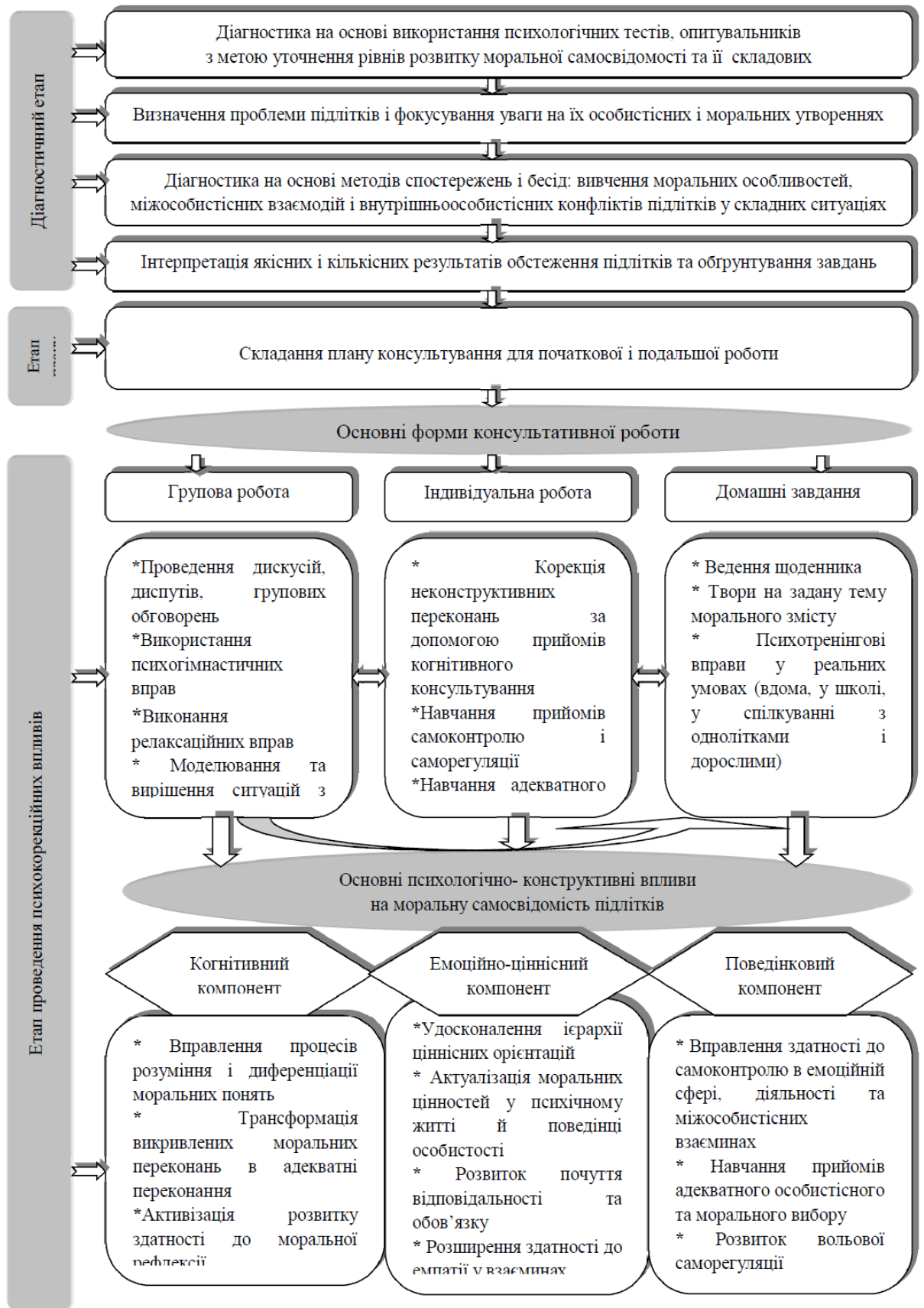

Рис. 3.1. Модель консультативної роботи з підлітками з метою розвитку їх моральної самосвідомості [7].

Загальна модель консультування підлітків із метою розвитку та корекції їх моральної самосвідомості включає наступні етапи: діагностичний, плановий та психокорекційної роботи. Основними формами консультаційної роботи психолога при цьому є індивідуальні бесіди та групові заняття із підлітками, а також виконання завдань, рекомендованих психологом у процесі взаємодії з конкретним учнем чи групою підлітків. Для досягнення ефективності консультативної роботи, спрямованої на розкриття особистісного потенціалу підлітків, основний акцент слід робити на розвиток моральної самосвідомості.

Ефективним є використання «Соціально-психологічного тренінгу для формування моральної самосвідомості учнів підліткового віку» [4]. Важливим напрямком психологічного консультування підлітків є групова робота, яка має свої особливості за формою та силою психо-корекційного впливу. Проведення групових занять веде до розвитку у підлітків почуття приналежності до групи, довіри до її учасників та сприяє розвитку самосвідомості. На заняттях психолог надає інформацію про труднощі міжособистісної взаємодії підлітків, повідомляє про моральні конфлікти, що виникають між ними, уточнює причини їх неконструктивної поведінки. СПТ дає можливість отримати нову інформацію, що призводить до розширення уявлень підлітків про себе, зміни образу «Я», накопичення нових емоційних переживань, а також можливість адекватно оцінити власну моральну поведінку (див. Додаток А для більш детальної інформації).

Основною метою СПТ є розвиток когнітивної, емоційної та поведінкової складових моральної самосвідомості підлітків. Програма містить опис кожного групового засідання (тактику поведінки психолога, зміст і структуру занять). Методами їх реалізації є рольові ігри з програванням життєвих ситуацій, пов'язаних із моральним вибором, бесіди, дискусії, в яких беруть участь підлітки, релаксаційні та психогімнастичні вправи, домашні завдання тощо.

3.2. Оптимізація соціально-виховного середовища в контексті попередження аморальних вчинків підлітків

Ефективність профілактики аморальних вчинків підлітків залежить не тільки від реалізації окремих виховних заходів, а й від загальної організації соціально-виховного середовища освітнього закладу як континууму змісту та простору-часу, який об'єктивно і суб'єктивно сприяє вирішенню проблем, пов'язаних із впливом на особистість, сприяє їх включенню в культурно-ціннісний контекст, забезпечує соціальну інтеграцію й особистісну самореалізацію.

Одним із основних факторів педагогічно керованого впливу на підлітка є соціально-виховне середовище освітнього закладу, що дозволяє адаптувати ціннісні орієнтації, моделі поведінки і якості особистості девіантного підлітка.

Оптимізація соціально-педагогічного середовища в контексті профілактики підліткової девіантності має свою специфіку, яка полягає в тому, що процес профілактики здійснюється опосередковано, через реалізацію соціально-психологічного й соціально-педагогічного потенціалу середовища освітнього закладу, через включення особистості підлітка в різноманітні види соціокультурної діяльності.

Ефективність профілактичного процесу залежить, із одного боку, від зовнішніх умов: середовища, в яке вимушено чи за власним бажанням включені підлітки, з іншого — від активності самих підлітків, від їх усвідомленого прагнення до становлення особистості, розуміння та формування як повноправного члена суспільства.

Ефективна профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-педагогічному середовищі освітнього навчального закладу можлива за таких педагогічних умов:

- організації змістовної рекреаційної діяльності, що дозволяє соціально схвалені методи самоствердження та самореалізації підлітків;

- здатності забезпечити єдність морального і правового виховання учнів;

- інтеграції групових та індивідуальних форм виховного впливу;
- організації та педагогічній спрямованості самовиховання підлітків [24].

Варто зазначити, що в ході проведеного емпіричного дослідження ми виявили причини, які гальмують усунення впливу десоціалізуючих факторів на активізацію виховного потенціалу середовища загальноосвітнього навчального закладу, серед яких визначили: пов'язані із відсутністю єдиного координаційного центру, що гарантує профілактику девіантної поведінки серед підлітків; пов'язані із тим, що профілактика здійснюється не на рівні конкретних навчальних закладів як попередження певних процесів і явищ, пов'язаних з девіантними проявами у дітей, а робота ведеться за фактом того, що вже сталося (АВ); низький рівень підготовки педагогів до організації профілактики девіантної поведінки учнів, що слід віднести до причин психолого-педагогічного характеру.

Це свідчить про необхідність реалізації психолого-педагогічних впливів у розширенні знань підлітків про основні моральні категорії, основні правові норми, права та обов'язки учня освітнього навчального закладу; розвитку інтересу до діяльності громадського життя учнівського колективу, схильності до праці та навчання; формування моральних норм та ідеалів; підвищення рівня самооцінки, впевненості учнів у собі, ступеня адекватності домагань, набуття навичок рефлексії, адекватного рівня самоконтролю та саморегуляції, рівня емоційної стійкості; розвитку можливостей прогнозування тощо.

У контексті проблем, які ми розглядаємо, значний інтерес становить концепція особистісно-орієнтованого виховання, яка знаходить застосування в педагогічній практиці та в педагогічній психології.

І. Бех, під особистісно-орієнтованим вихованням розуміє сукупність виховних впливів, які спрямовують діяльність учнів на самоусвідомлення як особистості, активізують у них добровільне та відповідальне самовираження, формують установки, що дозволяють долати перешкоди, протиріччя у власному досвіді. Концепція особистісно-орієнтованого виховання включає низку освітніх технологій, представлених у вигляді психологічних принципів:

1. Принцип навмисного створення емоційно збагачених виховних ситуацій. Відповідно до цього принципу моральні норми повинні бути продемонстровані не як поняття, а у формі конкретної події чи вчинку. Тільки емоційно насичене уявлення про моральні норми може спонукати підлітків до відповідних дій.

2. Принцип особистісно-розвиваючого спілкування полягає у тому, що виховні впливи повинні активізувати інтрапсихічну діяльність учня та трансформувати її у власний його внутрішній процес саморегуляції.

3. Принцип використання емпатії як психологічного механізму виховання особистості. Процес багаторазового повторення емпатійних станів у подібних життєвих ситуаціях призводить до їх поступового закріплення у свідомості в відповідні моральні поняття. Тому одним із регуляторів поведінки підростаючої особистості є значуще емоційне ставлення до змісту ситуації, події.

4. Принцип систематичного аналізу учнем своїх дій та дій інших. Головною метою педагога, згідно із цим принципом, є необхідність навчання учня систематично сприймати й аналізувати результати власних дій та дій інших. Цей принцип допомагає йому усвідомлювати моральні норми, формує в нього здатність сприймати результати власної діяльності та сприяє свідомому виправленню поведінки [24].

Аналіз психолого-педагогічної літератури [2;4;23;28;31] дозволяє констатувати, що реалізацію завдань процесу морально-правової підготовки підлітків до самовиховання (на теоретичному рівні) можуть забезпечувати такі умови:

а) відповідність пізнавального матеріалу перцептивним можливостям підлітків за віком;

б) активна участь важковиховуваних підлітків у обговоренні моральних, правових та соціально-психологічних проблем поведінки особистості в сучасних умовах життя;

в) включення до змісту занять тем, пов'язаних зі знаковими подіями в житті шкільного колективу, суспільства, держави;

г) використання під час бесіди емоційно забарвлених прикладів (з літератури, кінопостановок, реального життя), здатних викликати емоційно позитивні переживання особистості;

д) поєднання наукових, емпіричних і логічних типів моральних та правових доказів у розкритті ідей і положень самовиховання;

е) застосування не лише вербальних, а й технічних засобів впливу, що дозволяють використовувати відеофрагменти соціальної реклами, художні фільми, поетичні та музичні твори при обговоренні морально-правових проблем;

є) зв'язок з просвітницькою та виховною роботою ветеранів війни та праці представників державних організацій.

Морально-правове виховання, побудоване на таких умовах, формує правильне ставлення підлітків до аморальних і протиправних вчинків, стимулює прогнозування наслідків протиправної поведінки, призводить до ретроспективного усвідомлення девіантними підлітками власних недоліків, які проявляються у недисциплінованій поведінці.

Висновки до третього розділу

Особливо важливим завданням психолога освітнього закладу з попередження аморальних вчинків підлітків є: використання комплексу психо-корекційних методів, що сприяють розвитку та гармонізації моральної самосвідомості. Психологічне консультування посідає одне із чільних місць у профілактичній роботі практичного психолога. Для досягнення ефективності консультативної роботи, спрямованої на попередження аморальних вчинків підлітків, основний акцент слід робити на розвиток моральної самосвідомості.

Ефективним є використання «Соціально-психологічного тренінгу для формування моральної самосвідомості учнів підліткового віку». СПТ дає можливість отримати нову інформацію, що призводить до розширення уявлень підлітків про себе, зміни образу «Я», накопичення нових емоційних переживань, а також можливість адекватно оцінити власну моральну поведінку.

Основною метою СПТ є розвиток когнітивної, емоційної та поведінкової складових моральної самосвідомості підлітків. Методами реалізації СПТ є рольові ігри з програванням життєвих ситуацій, пов'язаних із моральним вибором, бесіди, дискусії, в яких беруть участь підлітки, релаксаційні та психогімнастичні вправи, домашні завдання тощо.

Одним із основних факторів педагогічно керованого впливу на підлітка є соціально-виховне середовище освітнього закладу, що дозволяє адаптувати ціннісні орієнтації, моделі поведінки і якості особистості девіантного підлітка.

Ефективна профілактика девіантної поведінки підлітків, попередження аморальних вчинків, у соціально-педагогічному середовищі освітнього навчального закладу можлива за таких психолого-педагогічних умов:

- організація ефективного психологічного консультування, використання комплексу індивідуальних та групових психо-корекційних методів, що сприяють розвитку та гармонізації моральної самосвідомості підлітків;

- організації змістовної рекреаційної діяльності, що дозволяє соціально схвалені методи самоствердження та самореалізації підлітків;

- здатності забезпечити єдність морального і правового виховання учнів;

- інтеграції групових та індивідуальних форм виховного впливу;

- організації та педагогічній спрямованості самовиховання підлітків.

ВИСНОВКИ

Моральний розвиток особистості – надзвичайно складний і багатогранний процес. Важливим аспектом морального розвитку є розвиток мотиваційної сфери людини, формування життєвих цінностей, ставлення до інших людей, а також формування її світогляду. Проте реалізація потреб і мотивацій зростаючої особистості може бути такою, що їх задоволення носить гедонічний або прагматичний характер, порівняно з реалізацією інтересів інших людей, що може призвести до аморальних вчинків

Аморальний вчинок — це акт поведінки, що характеризується негативним ставленням особистості до суспільних та насамперед загальнолюдських моральних норм, порушення яких тягне за собою не покарання за законом, а лише суспільний осуд. Може мати як епізодичні, так і постійні прояви, що дозволяє говорити про певну лінію поведінки. Аморальний вчинок зумовлюється як зовнішніми умовами, несприятливими для розвитку особистості, так й внутрішніми мотиваціями, переживаннями, емоціями та спрямованістю. Майже у всіх випадках аморальної поведінки особистості її причиною є протиріччя між бажаннями та потребами й реальною, певною ситуацією, у якій їй доводиться приймати рішення. Виходом із цього є аморальний вчинок, який зазвичай призводить до девіантної поведінки особистості.

Девіантну поведінку більшість дослідників визначають як поведінку, яка не відповідає правовим, морально-етичним й іншим нормативним вимогам конкретного суспільства, в якому живе і діє людина. Результатом такої поведінки індивіда є, як правило, заподіяння моральної або фізичної шкоди собі, іншим або навколишньому середовищу.

Саме у підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток і формування самосвідомості особистості, формуються світогляд, самооцінка, Я-концепція, певні моральні цінності, ідеали та переконання. Підлітковий вік є найбільш чутливим для морального розвитку. Моральне зростання особистості в підлітковому віці істотно впливає на всі сфери її життя.

Аналіз та узагальнення наукових досліджень особливостей девіантної поведінки підлітків уможливив виокремлення основних її критеріїв:

пізнавально-інформаційний, пов'язаний із засвоєнням певних знань про норми моралі та права; ціннісно-орієнтаційний, що пов'язаний із формуванням спрямованості особистості; особистісно-рефлексивний, пов'язаний із формуванням певних особистісних якостей деструктивного характеру; поведінковий, що пов'язаний із способами самоствердження девіантних підлітків.

Девіантна поведінка, детермінується певними мотивами, потребами, діями та особливостями особистості та є багатофакторним і динамічно складним явищем. Серед факторів, що провокують девіантну поведінку підлітків, виділяють біологічні й соціально-психологічні фактори. Аморальні вчинки, прояви девіантної поведінки безпосередньо залежать від особистісних особливостей підлітка, які спрямовують, визначають і забезпечують реалізацію девіантної поведінки. Особистісна схильність до аморальних вчинків, девіантної поведінки формується у підлітків поступово. Своєчасна попередження девіантних проявів дає змогу запобігти викривленням у розвитку особистості підлітка.

Проведене нами емпіричне дослідження дозволило з'ясувати особливості схильності підлітків до девіантної поведінки на основі виокремлених нами критеріїв.

За результатами емпіричного дослідження 114 підлітків визначено нами як не схильних до девіантної поведінки – 81,4%, 26 підлітків - схильні до проявів девіантної поведінки, що становить 18,6% від загальної кількості опитаних.

Встановлено, що 15 підлітків (10,7%) мають рівень ситуативної девіантності, характеризуються нестійкою негативною спрямованістю, наявністю позитивних та негативних потреб. Однак у змісті спрямованості все ж присутні деякі переваги негативних мотивацій, інтересів та ціннісних орієнтацій. Тобто, маючи можливість здійснювати позитивні дії, однак в альтернативній ситуації із більшою ймовірністю можуть вчинити аморальні вчинки. Особливо, коли їх провокують і часто змушують це робити. Підлітки із нестійкою морально-правовою орієнтацією, як правило, не мають принципової життєвої

позиції та можуть легко підпадати під вплив друзів негативної орієнтації. Позначається відсутність морально-правового недоторканності особи. Саме ця категорія підлітків потребує застосування психопрофілактичних заходів.

Результати діагностики дозволили констатувати, що 8 підлітків (5,7%) мають стійкий рівень девіантності. До групи підлітків зі стійким рівнем девіантності належать неповнолітні, аморальна спрямованість яких, порівняно із представниками першої типологічної групи, виражена значно сильніше. Їхній досвід асоціальної поведінки ще не трансформувалася в стійку негативну систему, але він все ще важливий і тому небезпечний. У ньому вже містяться негативні утворення, які чинять на особистість достатньо сильний психорегулюючий вплив.

Важливим чинником для цих підлітків є думки, судження та оцінки неформальної групи. Виявляючи недисциплінованість, вони найчастіше грають роль простого порушника встановлених правил у мікрогрупі. Водночас вони ніби наближаються до тієї межі, за якою здатні очолити об'єднання негативно орієнтованих підлітків, стати його неформальним лідером. Таким підліткам рекомендована інтенсивна психолого-педагогічна корекція негативних утворень.

До цієї групи також відносяться підлітки із високою і стійкою негативною спрямованістю, які відрізняються яскраво вираженою мотивацією негативних дій. Життєвий досвід об'єднується в певну систему соціально неадекватних понять і звичок поведінки. Підлітки цієї категорії нетерпимі до колективної думки, прагнуть стати лідерами у мікросередовищі із негативними стосунками.

Морально-правове перевиховання цих підлітків пов'язане із великими труднощами і вимагає високої кваліфікації та різноманітних методів виховного, профілактичного та психокорекційного впливу.

Результати діагностики дали також можливість встановити, що у 3 підлітків (2,2%) рівень девіантності є критичним.

До групи підлітків із критичним рівнем девіантності увійшли, схильні до рецидивної злочинності. Ця обставина свідчить про те, що їх спрямованість у

своєму руйнівному розвитку досягає надзвичайно небезпечної гостроти. Відмінною рисою підлітків цієї типологічної групи є наявність стійкої і відкрито вираженої спрямованості на девіантні рецидиви в поєднанні з низьким рівнем саморегуляції поведінки. У них неадекватний рівень домагань та неадекватна самооцінка. Ставлення цих підлітків до себе, до оточуючих людей, до діяльності легко визначається без спеціальних методів і прийомів. Часто повторювані аморальні вчинки (грубість, зарозумілість, ігнорування думки дорослих і однолітків) яскраво свідчать про їх життєве кредо. Вони легко, а часом і безпосередньо включаються в боротьбу за лідерство. Соціальна занедбаність цих підлітків, суперечливість характерів, що переходить в особливо тяжку форму, потребує спеціальної програми корекційно-виховної роботи та застосування інтенсивних методів правового впливу на особистість.

Особливо важливим завданням психолога освітнього закладу з попередження аморальних вчинків підлітків є: використання комплексу психо-корекційних методів, що сприяють розвитку та гармонізації моральної самосвідомості. Психологічне консультування посідає одне із чільних місць у профілактичній роботі практичного психолога. Для досягнення ефективності консультативної роботи, спрямованої на попередження аморальних вчинків підлітків, основний акцент слід робити на розвиток моральної самосвідомості.

Ефективним є використання «Соціально-психологічного тренінгу для формування моральної самосвідомості учнів підліткового віку». СПТ дає можливість отримати нову інформацію, що призводить до розширення уявлень підлітків про себе, зміни образу «Я», накопичення нових емоційних переживань, а також можливість адекватно оцінити власну моральну поведінку.

Основною метою СПТ є розвиток когнітивної, емоційної та поведінкової складових моральної самосвідомості підлітків. Методами реалізації СПТ є рольові ігри з програванням життєвих ситуацій, пов'язаних із моральним вибором, бесіди, дискусії, в яких беруть участь підлітки, релаксаційні та психогімнастичні вправи, домашні завдання тощо.

Одним із основних факторів педагогічно керованого впливу на підлітка є соціально-виховне середовище освітнього закладу, що дозволяє адаптувати ціннісні орієнтації, моделі поведінки і якості особистості девіантного підлітка.

Ефективна профілактика девіантної поведінки підлітків, попередження аморальних вчинків, у соціально-педагогічному середовищі освітнього навчального закладу можлива за таких психолого-педагогічних умов:

- організація ефективного психологічного консультування, використання комплексу індивідуальних та групових психо-корекційних методів, що сприяють розвитку та гармонізації моральної самосвідомості підлітків;

- організації змістовної рекреаційної діяльності, що дозволяє соціально схвалені методи самоствердження та самореалізації підлітків;

- здатності забезпечити єдність морального і правового виховання учнів;

- інтеграції групових та індивідуальних форм виховного впливу;

- організації та педагогічній спрямованості самовиховання підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова Л.М. Готовність до ризику як особливість розвитку особистості підлітка: методи дослідження. Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. Київ: Міленіум, 2016. Вип. 29. С. 48 – 57.
2. Бабич В.П. Сучасні підходи до профілактичної роботи з девіантної поведінки учнів. Директор школи. 2017. № 44. С. 24-27.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико – технологічні засади: Наукове видання. Київ: Либідь, 2003. 280 с.
4. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ: Знання, 2007. 48 с.
5. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
6. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
7. Булах І.С., Алексєєва Ю.А. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально – методичний посібник. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. 72 с.
8. Виноградова Т.В. Превентивне виховання як головний компонент формування правової культури підлітків. Рідна школа. 2009. № 10. С. 28-31.
9. Ворона О.І. Прояви девіантної поведінки у школярів та методи її корекції Таврійський вісник освіти. 2019. № 4. С. 205- 210.
10. Галузьяк В.М. Педагогічна діагностика: Курс лекцій. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 164 с.
11. Герасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: автор. дис. док. філ. наук: 12.00.12 Львівський держ. ун-т., 2015. 35 с.
12. Главацька О.Л. Основи самовиховання особистості: навчально-методичний посібник . Тернопіль, 2018. 206 с.

13. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В. Хомика. Київ: Либідь, 2003. 520 с.
14. Демиденко В.К. Совість: Навч. - метод. посібник /М-во освіти і науки України, Наук.-метод. центр серед. освіти. Київ, 2000. 86 с.
15. Зверева І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Метод. посібник. Київ: ІСДО, 2005. 156 с.
16. Кириченко Т.В. Психологічні механізми саморегуляції поведінки підлітків: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 249 с.
17. Кротенко В.І. Розвиток емпатії в дітей підліткового віку – складової риси гуманістичного розвитку суспільства // Психологія. Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020. Випуск 2 (9). Ч. II. С. 55 – 58.
18. Кузікова С.Б. Психологічна програма корекції та розвитку особистості у підлітковому віці. Навч.-метод. посібник. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДП, 2008. 80 с.
19. Кустова Ю.А. Систематизація психодіагностичних методів вивчення моральної самосвідомості підлітка // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. Київ, 2011. Т.4. Ч.2. С. 132 – 141
20. Лазорик В.Г. Превентивне виховання. Завуч (Шк. світ). 2018. № 35. С. 1-8.
21. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології. Н.Ю. Максимова, В.М. Піскун. Київ : Перун, 2006. 464 с.
22. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с.
23. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене / В.В. Москаленко – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с

24. Омельченко С.О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2007. 352 с.
25. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник . Київ: ВіАн, 1996. 352 с.
26. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 352 с.
27. Пересунчак О.С. Важкі діти та їхня поведінка. Психологічний аналіз. Психолог. №9. 2016. С. 8-11.
28. Погромська Г.І. Девіантна поведінка дітей та підлітків як соціально-педагогічна проблема. Наукові праці Дон НТУ. Серія: педагогіка, психологія і соціологія. № 11. 2012. С. 1-5.
29. Превентивний підхід до організації педагогічного процесу в умовах ЗОШ. Виховна робота в школі. 2009. № 1. С. 2-36.
30. Психологічна діагностика і корекція особистості важковиховуваних дітей і підлітків: Навч. посібник (О.Г. Антонова – Турчанко, Е.І. Драніщева, Л.С. Дробот). Київ: ІЗМН, 2007. 312 с.
31. Романовська Л.І. Дитячі громадські об'єднання як чинник протидії втягуванню підлітків у неформальні асоціальні угруповання. Таврійський вісник освіти. 2019. № 2. С. 119-124.
32. Самойлов А.М. Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. пр. Вип. 41. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2015. – С. 134-139
33. Самойлов А.М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. Наукові записки Кримського гуманітарного університету. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. статей. Ялта: РВВ КГУ, 2013. Вип.39. ч.4. С. 177 - 184.

34. Симачинська Л.І. Причини та шляхи подолання агресивної та жорстокої поведінки підлітків. Таврійський вісник освіти. 2011. № 1. С. 239-246.
35. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. А.И. Капської. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 352 с.
36. Соціологія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів –2-ге вид. доопр. доп. / за заг. ред. В.І. Докаша. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.
37. Тищенко С.П. Моральна самосвідомість та її розвиток у підлітків. Рідна школа. 2002. № 10. С. 10 -15.
38. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота: навч.-метод. посіб. ч. 1. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Рута, 2003. 82 с.
39. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Каравела, 2013. 372 с.
40. Товканець Г.В. Корекція відхилень у поведінці важковиховуваних учнів молодшого шкільного віку засобами професійно-педагогічного спілкування: дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 2009. – 183 с.
41. Товканець О.С. Профілактичні заходи у попередженні девіантної поведінки неповнолітніх. Сучасний соціокультурний простір – 2010: матеріали сьомої Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 20–22 вересня 2010, ч. 2. Київ, 2010. С. 56-59.
42. Федоришин Г.М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків: дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2002. 297 с.
43. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А., 2011. 488 с.
44. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. Тернопіль, 2003. 172 с.

45. Шевченко А.М. Особливості девіантної та делінквентної поведінки у підлітків. Діти «групи ризику»: психологічні, соціальні та правові аспекти. Київ: Київська міська державна адміністрація. Служба у справах неповнолітніх. 2011. С. 14-25.
46. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція. Модульно - рейтинговий курс: Навч. посібник. Київ: Професіонал, 2005. 656 с.
47. Beck A. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders.- NY: Intenational Universities Press, 1976. 320 p.
48. Bednar R. A behavioral approach to trening an elective mutein school. J. School Psychol, 1984. – № 12 – P. 326-337.
49. Ellis A. Reason and emotion in psychotherapy. - NY: Lyle Stuart. 1982. 231p.
50. Eysenk H. The Derelopment of Moral volues in children: The Contrilution of Learning Theory . The Britisch Journal of Educational Psychology. 1960. V. 30 № 1. p. 11-21.
51. Lipman M. Thinking in Education. 2nd ed / M. Lipman. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 2003. 304 p.

Додаток А.

Анкета з виявлення учнів із девіантною поведінкою

Анкета містить 15 питань. Зміст анкети враховує такі параметри: навчання (питання 1-3), дисципліна (питання 4-6), суспільно-трудова активність (питання

7-9), стосунки з класом (10-12) і асоціальні прояви (13- 15). При проведенні анкети неприпустимо спеціальне вишукування недоліків і підкреслення негативного в поведінці учнів. На кожне питання можуть бути 3 варіанти відповіді: "так" = +1 бал, "ні" = -1бал, "іноді" = 0 балів.

Обраховується алгебраїчна сума балів (N). Обробка результатів зводиться до наступного: $N \geq 6$ – учень благополучний, $N \geq 10$ – 1-й ступінь девіантності, $N \geq 15$ – 2-й ступінь девіантності, $N \geq 20$ і більше – 3-й ступінь девіантності. Характеристика рівнів (за підсумковою сумою)

I рівень – окремі конфлікти; нестійкість, випадковість відхилень у поведінці; окремі пропуски в загальному розвитку (успішність задовільна); яскраво проявляється який-небудь недолік; «нестандартність» характеру; слабка самокритика і вимогливість до себе.

II рівень – «несприйняття» педагогічних дій; егоцентричність; негативне ставлення до школи; проблеми в розумовому розвитку; проявляються 2-3 серйозні недоліки, що стійко взаємодіють між собою; завищена самооцінка; рівень вимог до інших більший, ніж до себе.

III рівень – протидія виховному процесу; поведінка на межі правопорушення; негативне ставлення до школи, до однолітків, до норм моралі; яскраво виражена негативна спрямованість; пробіли в розумовому, моральному, вольовому розвитку; хвороблива психіка, загострена самолюбність; вимогливість до себе відсутня.

1. Чи цікаво тобі на уроках?
2. Чи прагнеш ти дізнатися щось нове зі шкільної програми?
3. Як часто трапляються випадки, коли приходиш на урок не підготовленим?
4. Ти часто спізнюєшся на уроки?
5. Чи часто ти отримуєш зауваження?
6. Чи переживаєш, якщо доводиться з якої-небудь причини пропускати уроки?
7. Чи береш участь у трудових справах класу?
8. Чи допомагаєш проводити класні або шкільні заходи?

9. Чи бували випадки, що ти тікав з класних заходів?
10. Чи турбує тебе, яка думка в однокласників про тебе?
11. Чи прагнеш мати авторитет в учнів свого класу?
12. Чи з багатьма учнями свого класу ти товаришуєш?
13. Чи доводилося тобі пропускати уроки без поважної причини?
14. Чи доводилося в кабінеті завуча або директора тримати відповідь за погану поведінку в школі?
15. Як часто ти є учасником бійки в школі?

Анкета для з'ясування рівня знань підлітків про норми моралі і права

1. Чи з повною віддачею ти працюєш на уроці?
2. Чи виконуєш ти домашні завдання?
3. Чи пов'язуєш ти отримання знань в школі зі своїм майбутнім?
4. Чи ввічливий ти з дорослими поза школою?
5. Чи важлива для тебе думка батьків?
6. Чи часто береш участь у корисних для класу справах?
7. Чи уникаєш ти громадських доручень?
8. Які якості має гарна людина?
9. Що таке добро?
10. Що таке зло?
11. Чи можеш ти встояти, якщо трапляється нагода присвоїти чужу, але потрібну тобі річ?
12. Чи "мучить" тебе совість за те, що доводилося брехати?
13. Чи будеш ти відстоювати (у разі потреби) честь свого класу?
14. Чи доводилося давати пояснення з приводу своєї поведінки в поліції?
15. Чи буває у вас дома (дільничний) внаслідок поганої поведінки на вулиці?

Шкала самооцінки

Опитувальник містить 32 твердження. Учням пропонують виразити своє ставлення до них за допомогою п'яти варіантів відповіді: дуже часто, часто, іноді, рідко, ніколи. Кожен варіант оцінюється певною кількістю балів: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підтримували мене.
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за результати своєї діяльності.
3. Я турбуюся про своє майбутнє.
4. Багато людей мене ненавидять
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Я турбуюся за свій психічний стан. 7
- . Я боюся виглядати дурнем.
8. Зовнішній вигляд інших набагато кращий, ніж мій.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто припускаюся помилок.
11. Шкода, що я не вмію говорити так, як слід розмовляти з людьми.
12. Шкода, що мені не вистачає упевненості в собі.
13. Мені б хотілося, щоб мої дії схвалювалися іншими.
14. Я дуже скромний.
15. Моє життя даремне.
16. Багато людей неправильної думки про мене.
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене більшого
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями
20. Я легко втрачаю самовладання.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміють мене.
22. Я не відчуваю себе в безпеці.
23. Я часто хвилююся, і даремно.
24. Я відчуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.
25. Я відчуваю себе скутим.

26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною
27. Я упевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я
28. Мені здається, що зі мною повинна трапитися якась неприємність.
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Шкода, що я не такий товариський.
31. У спорах я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті.
32. Я думаю про те, чого чекає від мене суспільство.

Інтерпретація результатів. Для того, щоб визначити рівень самооцінки, необхідно знайти загальну суму балів. Сума балів від 0 до 43 свідчить про високий рівень самооцінки, при якому людина, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження інших і рідко виявляє сумніви в своїх діях. Сума балів від 43 до 86 свідчить про середній рівень самооцінки, при якому людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу прагне підлаштуватися під думку інших. Сума балів від 86 до 128 свідчить про низьку самооцінку, за якої людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, завжди намагається зважати на думки інших і страждає від «комплексу неповноцінності».

Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко)

Інструкція. У бланку для відповідей поряд з номером думки проставте свої відповіді у формі «так чи ні».

1. Часом я несподівано «вибухаю» злістю, гнівом.
2. Якщо я бачу, що моє роздратування або злість передається іншим, то зазвичай тут же беру себе в руки.
3. Щоб позбавитися від злості, що накопичилася, я придумав собі особливий ритуал: періодично б'ю подушку, боксую в стінку, бігаю навколо будинку і тому подібне.

4. У громадських місцях я зазвичай стримуюся, а вдома буваю невитриманим.
5. Іноді я розумію, що викликаю у кого-небудь злість, роздратування, але мені важко змінити свою поведінку або я не хочу цього робити.
6. Якщо мені грубіянять, я, як правило, стримуюся і не допускаю різкості.
7. Іноді я чесно зізнаюся собі: я погана людина.
8. Варто мені розсердитися, як я добиваюся свого від оточуючих.
9. Нерідко я виявляюся залученим до якого-небудь угруповання молоді, що з'ясовує стосунки з кимсь.
10. Час від часу мене немов би тягне посваритися з ким-небудь.
11. Я часто розплачуся за свою різкість або грубість.
12. Часто яка-небудь дрібниця виводить мене з себе.
13. Розсердившись, я можу ударити кого-небудь (дитину, товариша)
14. Відчуваючи прилив злості, я можу розрядитися на неживих предметах (б'ю кулаком об стіл, що-небудь ламаю, б'ю посуд).
15. Я дозволяю собі злість або гнів там, де мене ніхто не знає.
16. Я думаю, що мій характер – не подарунок.
17. Якщо хто-небудь з товаришів погано відізнеться про мене, я висловлю йому все, що думаю про нього.
18. Бувають хвилини, коли я ненавиджу або зневажаю себе.
19. Щоб змусити себе зробити що-небудь важке або складне, мені іноді треба себе гарненько розсердити.
20. Бувало так, що я виявлявся членом недоброї компанії (угруповання).
21. Зазвичай, коли я посварюся з ким-небудь, мені легшає.
22. Деякі люди ображаються на мене через мою різкість або злість.
23. Коли я дуже втомлююся, легко можу розсердитися, вийти з себе.
24. Моя злість зазвичай швидко проходить, якщо той, хто її викликав, вибачається або визнає свою неправоту.
25. Мені вдається гасити роздратування і інші напруження в активному відпочинку – в спорті, туризмі, культурних заходах.

26. Буває, я з'ясовую стосунки з продавцем на підвищених тонах.
27. У мене гострий язик, мені палець до рота не клади.
28. Я зазвичай легко «заводжуся», коли стикаюся з грубістю, агресивністю або злістю оточуючих.
29. Багато з того поганого, що трапилося зі мною в житті, я напевно заслужив.
30. Злість найчастіше допомагає мені в житті.
31. Я часто лаюся в чергах.
32. Іноді мені говорять, що я злюся, але я цього не помічаю.
33. Переживання злості або гніву явно шкодять моєму здоров'ю.
34. Іноді я починаю злитися ні з того ні з сього.
35. Якщо я розсерджуся, то найчастіше відходжу майже миттєво.
36. Щоб заспокоїти нервову систему, я часто спеціально починаю займатися якою-небудь справою (читання, телевізор, господарські турботи, робота).
37. У транспорті або магазині я буваю агресивніший, ніж де-небудь.
38. Я людина різка або дуже категорична.
39. Якщо хто-небудь зло жартуватиме наді мною, я швидше за все поставлю його на місце.
40. Я часто злюся на себе через якийсь привід.
41. У домашньому спілкуванні будинку я часто спеціально надаю своєму обличчю суворий вираз.
42. Якби знадобилося піти на барикади, я б пішов.
43. Зазвичай моя злість дає мені імпульс активності.
44. Я декілька днів переживаю наслідки того, що не зміг стриматися від злості.
45. Бувають моменти, коли мені здається, що я всіх ненавиджу.
46. Коли я відчуваю прилив злості або агресії, то часто йду абикуди, щоб нікого не бачити і не чути.
47. Я часто заспокоюю себе тим, що зриваю зло на речах кривдника.

48. Іноді в транспортній штовханині або в черзі я буваю такий агресивний, що потім мені стає ніяково за себе.

49. Я часто буваю негіддливим, упертим, неслухняним.

50. Я легко владнаю все навіть з тими людьми, які провокують грубість або злість.

51. Якщо Бог коли-небудь покарає мене за мої гріхи, то це буде заслужено.

52. Щоб вплинути на оточуючих, я часто лише зображаю гнів або злість, але глибоко не переживаю, не відчуваю цих станів.

53. Я б взяв участь у стихійному мітингу протесту, щоб відстоювати разом зі всіма свої інтереси.

54. Після спалаху роздратування, злості я зазвичай відчуваю себе добре якийсь час.

55. Моя дратівливість негативним чином позначалася на стосунках з близькими або друзями.

Обробка результатів. Опитувальник дозволяє вивести «індекс агресії» з урахуванням 11 параметрів, кожен з яких оцінюється окремо в інтервалі від нуля до 5 балів. За кожен відповідь, що відповідає ключу, нараховується один бал; чим вище оцінка, тим більшим виявляється вимірюваний показник агресивності. Спонтанність агресії: +1, +12, +23, +34, +45. Нездатність гальмувати агресію: -2, +13, -24, -35, -46. Невміння перемикає агресію на діяльність або неживі об'єкти: -3, -14, -25, -36, -47. Анонімна агресія: +4, +15, +26, +37, +48 Провокація агресії оточуючих: +5, +16, +27, +38, +49. Схильність до відбиття агресії: -6, +17, +28, +39, -50. Аутоагресія: +7, +18, +29, +40, +51. Ритуалізація агресії: +8, +19, +30, +41, +52. Задоволення від агресії: +10, +21, +32, +43, +54. Розплата за агресію: +11, +22, +33, +44, +55.

Інтерпретація даних. Відсутність або дуже низький рівень агресії (від 0 до 8 балів) зазвичай свідчить про нещирість відповідей респондента, його прагнення відповідати соціальній нормі. Такі показники зустрічаються у людей з пониженою самокритичністю і завищеними домаганнями. Невисокий рівень агресії (9–20 балів) може бути наявним у більшості опитуваних. Він зазвичай

обумовлений спонтанною агресією і пов'язаний з невмінням перемикаєти агресію на діяльність і неживі об'єкти (у цьому, можливо, немає необхідності). Середній рівень агресії (21–30 балів) зазвичай виражається в спонтанності, деякій анонімності і слабкій здібності до гальмування.

Підвищений рівень агресії (від 31 до 40 балів). До атрибутів, характерних для її середнього рівня, зазвичай додаються показники розплати, провокації. Дуже високий рівень агресії (41 і більше балів) пов'язаний з отриманням задоволення від агресії, перейманням агресії від натовпу, провокацією агресії оточуючими.

Самооцінка форм агресивної поведінки (Басса-Дарки)

Тест-опитувальник Басса-Дарки призначений для вивчення проявів різних форм агресивної поведінки, зокрема фізичної, непрямой, вербальної агресії. Окрім цього методика дозволяє виявити дратівливість, негативізм, образливість, підозрілість і відчуття провини особистості. Процедура тестування Дослідник читає питання пункт за пунктом, називаючи їх номери. Респонденти отримують бланки з номерами і біля кожного номера ставлять «плюс», якщо вони згодні з твердженням, і «мінус», якщо не згодні. Для зручності обробки бланк співпадає з ключем до тесту. Далі наведено повний список питань-тверджень.

1. Якщо я розсерджуся, то можу вдарити кого-небудь.
2. Я ніколи не гарячуся настільки, щоб кидатися предметами.
3. Я легко гарячуся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять гарно, я не виконаю прохання.
5. Мені здається, що доля до мене несправедлива.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за спиною.
7. Я не можу утриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
8. Якщо мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен ударити людину.
10. Коли я гарячкую, то грюкаю дверима.
11. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, я хочу його порушити.
13. Іноді мене гризе заздрість, хоча я цього не показую.
14. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
15. Я вимагаю, щоб люди поважали мої права.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
18. Іноді я виражаю гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
19. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я завжди поступаю йому наперекір.
21. Немає людей, яких я по-справжньому ненавидів би.
22. Достатньо багато людей мені заздять.
23. Навіть якщо я злюся, то не вдаюся до «сильних» виразів.
24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні переживати почуття провини.
25. Я рідко даю здачу, навіть якщо хтось ударить мене.
26. Я можу пригадати випадок, коли був такий злий, що схопив перший предмет, що попався, і поламав його.
27. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.

28. Коли зі мною розмовляють командним тоном, мені нічого не хочеться робити.
29. Зазвичай я прагну приховувати погане ставлення до людей.
30. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
31. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати все, що я про нього думаю.
32. Мене мучить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
34. У спорі я часто підвищую голос.
35. Я не горячкую через дрібниці.
36. Коли дехто корчить з себе начальника, я роблю все, щоб він не зазнавався.
37. Я не завжди отримую те приємне, на що заслуговую.
38. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
39. Я часто погрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.
40. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
- Ключ 1. Фізична агресія 1 -9 17 -25 2. Непряма агресія -2 10 18 26 3. Дратівливість 3 11 19 27 4. Негативізм 4 12 20 28 5. Образливість 5 13 -21 29 6. Підозрілість 6 14 22 30 7. Вербальна агресія 7 15 -23 31 8. Відчуття провини 8 16 24 32

Дослідження вольової саморегуляції

Дослідження вольової саморегуляції за допомогою тесту-опитувальника може проводитися з однією особою або з цілою групою.

Інструкція: «Вам пропонується тест, який включає 30 тверджень. Уважно прочитайте кожне з них та вирішіть, наскільки воно характеризує Вас. Якщо правильно характеризує, то на аркуші для відповідей проти номера даного твердження поставте знак (+)(плюс), якщо вважаєте, що неправильно, то знак (-) (мінус).

1. Якщо в мене щось не виходить, то нерідко виникає бажання кинути цю справу.
2. Я не відмовляюся від своїх задумів і справ, навіть якщо доводиться вибирати між ними та приємною компанією.
3. За необхідності мені не важко стримати спалах гніву.
4. Звичайно я зберігаю спокій, чекаючи товариша, який спізнюється на призначений час.
5. Мене важко відірвати від розпочатої роботи. 6. Мене дуже вибиває з колії фізичний біль.
7. Я завжди намагаюся вислухати співрозмовника, не перебиваючи, навіть якщо не терпиться йому заперечити.
8. Я завжди «гну» свою лінію.
9. Якщо треба, я можу не спати кілька ночей (наприклад, робота, чергування) і весь наступний день бути в «гарній формі».
10. Мої плани занадто часто перекреслюються зовнішніми обставинами.
11. Я не вважаю себе терплячою людиною.
12. Не так просто мені примусити себе байдуже спостерігати хвилююче видовище.
13. Мені рідко вдається примусити себе продовжувати роботу після серії прикрих невдач.
14. Якщо я ставлюся до когось погано, мені важко приховати зневагу до нього.
15. При потребі я можу займатися своєю справою в незручних та в непристосованих до цього умовах.
16. Мені дуже ускладнює роботу усвідомлення того, що її необхідно виконати в точно визначений термін.
17. Я вважаю себе рішучою людиною.
18. З фізичною втомою я справляюся значно краще, ніж інші.
19. Краще зачекати ліфт, ніж підніматися сходами.
20. Зіпсувати мені настрій не так просто.

21. Інколи якась дрібниця заповнює мої думки, не дає спокою, і я не можу її позбутися.

22. Мені важче зосередитися на завданні чи на роботі, ніж іншим.

23. Сперечатися зі мною важко.

24. Я завжди прагну довести розпочату справу до кінця.

25. Мене легко відвернути від справ.

26. Я іноді помічаю, що намагаюся домогтися свого всупереч об'єктивним обставинам.

27. Люди іноді заздять моєму терпінню та допитливості.

28. Мені важко зберегти спокій у стресовій ситуації.

29. Я помічаю, що під час одноманітної роботи мимоволі починаю змінювати спосіб дії, навіть якщо це часом призводить до погіршення результатів.

30. Мене, як правило, дратує, коли «перед носом» зачиняються двері транспорту або ліфта, що від'їжджають.

Обробка результатів. Мета обробки результатів – визначення величин індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (Б) та індексів за субшкалами наполегливості (Н) і самовладання (С). Кожен індекс – це сума балів, отриманих при підрахунку збігу відповідей з ключем загальної шкали чи субшкали. В опитувальнику 6 замаскованих тверджень. Тому загальний сумарний бал за шкалою В має бути в межах від 0 до 24, за субшкалою наполегливості – від 0 до 16 та за субшкалою самовладання – від 0 до 13.

Додаток Б.

Вправа «Ввічливе слово»

Ведучий нагадує про важливість вживання деяких ввічливих слів для підвищення ефективності спілкування («спасибі», «будь ласка», «вибачте» і т.д.), і стоавить питання: «Які ще ввічливі слова і висловлювання в процесі спілкування можна вживати?» Учасники, вільно пересуваючись по кімнаті, повинні вітати один одного, використовуючи ті ввічливі слова і висловлювання, що вони згадали під час обговорення. Час виконання вправи 4-5 хвилин. Бажано підійти до всіх учасників.

Вправа для розвитку моральної рефлексії

Підліткам пропонується обміркувати різні життєві ситуації, а потім відповісти на питання, запропоновані психологом. У вашому класі є учень, до якого багато хто ставиться зневажливо. Над ним знуцаються (б'ють, сміються). Це пов'язано з тим, що в молодших класах він був ябедником, кривдив слабших. Але це було раніше, і зараз його поведінка інша. Особисто вам він не зробив нічого поганого. Як ви будете ставитися до цього однокласника? Що ви відчуваєте, коли бачите, як його кривдять? Наскільки справедливі до нього інші однокласники? А тепер уявіть себе на місці скривдженого. Що ви зробили б для зміни ситуації? Перейшли б в інший клас (школу), чи спробували б відстоювати свої права?

Диференціація моральних якостей

Психолог пропонує підліткам підібрати можливі назви деяких моральних якостей особистості, виходячи з їх змістовних характеристик.

1. Такий, що дотримується в усьому порядку, точності (педантичний, акуратний, організований)
2. Такий, що легко піддається чужим впливам (відчайдушний, безхарактерний, безхребетний)
3. Вірний істині, правильний, точний (вірний, правильний, відповідальний)
4. Вимогливий, суворий (справедливий, нудний, поважний)
5. Здатний до серйозної роботи (зосереджений, діловий, людяний)
6. Готовий сприяти благополуччю інших, такий, що бажає добра іншому (доброзичливий, співчутливий, віруючий)
7. Людина, яка керується положеннями, що приймаються нею як незаперечні (догматичний, постійний, в'їдливий)
8. Такий, що насміхається, може образити, підвести (непередбачуваний, підступний)

Вправа „Як би я змінив місце проживання”

Ведучий: «Багато хто з нас роками живуть у тому самому місті, на тій самій же вулиці. Усе добре знайоме, до всього звикли, у тому числі і до оточуючих людей. Але трапляється різне... Уявимо, що ви вирішили зовсім виїхати з країни (переїхати з батьками в інше місто чи перейти в іншу школу у зв'язку з обміном квартири). З одного боку, це завжди цікаво - нове оточення, нові знайомі, з іншого... Як ви думаєте, скільки людей і хто конкретно пошкодує, якщо ви виїдете? Чому? Що вас пов'язувало з цими людьми? Які у вас були стосунки з ними? Ви їм допомагали чимось? Чи у вас просто склалися теплі щирі стосунки? А хто зрадіє вашому рішення виїхати (перейти в іншу школу)? Чому? У чому причина такого ставлення до вас? Ви чимось «насолили» цим людям? Показували свою перевагу або відмовили у допомозі? Можливо, ви просто «не зійшлися характерами»? Ви намагалися щось змінити в собі, у ваших стосунках з цими людьми? Складіть два переліки імен і дайте відповідь на запропоновані питання. Тільки будьте до кінця відверті. На обмірковування відповідей вам дається 5 хвилин. Після цього ви зберетеся в групи по 3-4 особи і обговорите зі своїми партнерами те, що зумієте усвідомити».

Вправа «Очі в очі»

Психолог пропонує учасникам розбитися на пари та протягом трьох хвилин, намагаючись зрозуміти думки і почуття партнера, мовчки дивитися один одному в очі. Потім учасники повинні поділитися своїми відчуттями з групою. Пропонується обговорити такі питання:

1. Чи вдалося їм зрозуміти один одного без слів?
2. Що відчувають люди при тривалому контакті очима?
3. Чи виникає відчуття розуміння, духовної близькості?

Робота з етичним словником

Психолог просить підлітків навести приклади антонімів таких понять: жаль, такт, самовдоволення, порядність. Потім пропонує продовжити ряд синонімічних понять: а) друг-товариш - (приятель - компаньйон-колега - б) жадібність-скнарість - (ощадливість-скаредність) мужність-відвага - (безстрашність-сміливість-нерозсудливість) самовпевнений – зарозумілий - (безцеремонний) сумний – скорботний - (смутий – тужливий –

Вправа «Подяка без слів»

Учасники розбиваються на пари. Спочатку один, а потім інші намагаються без допомоги слів передати почуття подяки. Потім партнери діляться враженнями про те, що почував кожен, виконуючи цю вправу; щиро або награно виглядало виявлення подяки партнером; чи зрозуміло було яке почуття зображує партнер.